

Kasvatettavista alamaaisista valistuneiksi kansalaisiksi

Sensuuri ja painovapaus keskiajalta 1700-luvulle

JONAS NORDIN

Kuninkaallisen majesteetin armollinen asetus kirjoitus- ja painovapaudesta, joka annettiin 2. joulukuuta 1766, ei olisi koskaan nähnyt päivänvaloa ilman Ruotsin vapaudenaikana vallinneita erityisiä poliittisia olosuhteita. Ruotsin historian ajanjaksoa, joka osui Kaarle XII:n kuoleman vuonna 1718 ja Kustaa III:n vuoden 1772 vallankaappauksen välille, sanotaan vapaudenajaksi. Vajaan kahden sukupolven ajan Ruotsissa oli omalaatuinen tasavaltalainen hallitusmuoto. Valtakunnassa tapahtui samaan aikaan perusteellisia muutoksia yhteiskunnan ilmapiirissä, valtio-oikeudellisessa ajattelussa ja poliittisessa kulttuurissa. Vapaudenajan alussa Ruotsille olivat ominaisia uskonnolliset, poliittiset ja kulttuuriset perinteet, joiden juuret ulottuivat useiden vuosisatojen päähän. Kun tämä aikakausi päättyi Kustaa III:n taantumukselliseen vallankaappaukseen, henkinen ilmapiiri oli muuttunut perusteellisesti, Ruotsissa alkoi saada jalansijaa uudenaikainen yhteiskuntakäsitys. Uusi epäajanmukainen valtiomuoto pystyi jarruttamaan tätä muutosta vain tilapäisesti.

Vapaudenajan kehitys heijasti aatevirtauksia, joita oli liikkeellä koko länsimaa maailmassa, mutta samalla ne olivat syvälle juurtuneita Ruotsin sisäpolitiikkaan. Valtiopäivät, jossa käytiin melko vapaata poliittista keskustelua ja jolla oli aikaansa nähden hyvät valmiudet perusteellisiin uudistuksiin, johti paradoksaalisesti siihen, että esiin nostetut radikaalit ajatukset ovat hämärtyneet historian kirjoituksissa. Valtiopäivät nimittäin salli valtakunnanpolitiikasta esitettävän eriäviä mielipiteitä ja siksi reaalipolitiikan yksityiskohtaisiin ja perusteellisiin esityksiin saattoi kätkeytyä suuria ajatuksia. Maissa, joissa hallitusmuoto oli monoliittisempi, poliittiset visiot voitiin sen sijaan esittää periaatteellisin ja yleispätevin termein. Tällaiset ajatukset eivät juurikaan vaikuttaneet päivänpoliittisiin kysymyk-

siin, mutta yleisine vaatimuksineen ne myötävaikuttivat eurooppalaisen yhteiskunnallisen ajattelun muutokseen aikaa myöten. Tämä ”valistus” vaikutti Ruotsiin yhtäläillä kuin muihinkin Euroopan maihin, ja voidaan nähdä, kuinka mannermaiset aatevirtaukset edistivät sisäpolitiikan radikalisoitumista vapaudenajan viimeisellä vuosikymmenellä.¹

Vapaudenaika oli aikalaisten käyttämä käsite. ”Lycklige hafwa wi också warit derutinnan, at wi under hela Frihetstiden haft så Glorwärdige Regenter, som älskat och warit måne om Swea Manna Frihet” (Onnekkaita olemme olleet myös siinä suhteessa, että meillä koko vapaudenajan on ollut niin kunnianarvoisia hallitsijoita, jotka ovat rakastaneet ja pitäneet huolta ruotsalaisten vapaudesta), kerrottiin poliittisessa *En Ärlig Swensk* -lehdessä vuonna 1755. Ja toisaalla: ”Vapaalla kansalla on vapaus ja oikeus puhua vapaasti, selvästi ja kaikille vapaudestaan, oikeuksistaan ja arvokkaista eduistaan.”²

Mutta mitä ”vapaudella” tarkoitettiin tuohon aikaan? Se on vaikeaselkoinen käsite, koska sitä käytettiin kaikissa poliittisissa leireissä. Se oli yleisesti positiivisesti latautunut ja oli samalla kertaa täsmällinen ja epämääräinen, vähän niin kuin ”demokratia” tämän päivän poliittisessä kielenkäytössä. Aatehistorioitsija Bo Lindberg on tunnistanut analyttisesti neljä vapauden tyyppiä: uskonnollisesti riippumaton, kansallisesti riippumaton, konstitutionaalinen vapaus ja oikeusturva.³

1500- ja 1600-luvuilla Ruotsissa käyty keskustelu koski ennen kaikkea kahta ensimmäistä muotoa tai vapautta paavin kirkosta ja vieraasta ylivallassa. Kahdesta jälkimmäisestä käytiin jonkin verran sivistynyttä keskustelua, mutta niistä tuli keskeisiä vasta 1700-luvulla.⁴ Konstitutionaalinen vapaus saavutettiin vuosien 1719 ja 1720 hallitusmuodoilla, joilla yksinvalta lopetettiin. Uusi valtiomuoto siirsi vallan valtaneuvostolle, josta tuli maan varsinainen hallitus, ja valtiopäiville, josta kehittyi lainsäädäntöelin, jonka käsissä valtionjohto oli. Kuningas oli symbolisesti tärkeä, mutta hänellä ei ollut todellisia valtaoikeuksia.⁵

Valtiomuotoa kehitettiin pääasiassa kotimaisen konstitutionaalisen perinteen pohjalta; perustuslain isät olivat tutkineet vanhoja ruotsalaisia hallitusmuotoja ja ottaneet oppia historiallisista kokemuksista. Ajan mitaan vahvistuneen tasavaltalaisen luonteensa myötä myös valtiomuodosta tuli omalaatuinen, eikä sillä ollut esikuvaa aiemmissä hallitustavoissa. Tähän myötävaikutti se, että johtavat henkilöt alkoivat tulkita valtiomuotoa tuon ajan filosofisten virtausten valossa, joiden innoituksen lähteenä oli osin antiikin valtio-oikeus ja jotka osin esittivät täysin uusia tasa-arvoisuuteen pyrkiviä käsityksiä. Tämän näkemysten suunnanmuutoksen perustana oli luonnonoikeus, joka tuli Ruotsiin useita reittejä pitkin. Merkittävä vaikutus oli saksalaisella oikeusfilosofilla Samuel von Pufendorfilla

"Kirjojen oikeasta käytöstä ja väärinkäytöstä." Kirjastossa olevat miehet saavat iloa ja hyötyä lukemisesta. Taustalla vasemmalla oppineet miehet kulkevat akatemian portista, kun samaan aikaan oikealla poltetaan pahennusta herättäviä kirjoja. Tämän hollantilaisen nimiölehden kaivertaja Johannes van den Aveelen siirtyi myöhemmin palvelukseen Ruotsiin ja kuoli Tukholmassa vuonna 1728. Kungliga biblioteket.

(1632—1694), joka toimi Ruotsissa vuosina 1668—1688, ja englantilaisella ajattelijalla John Lockella (1632—1704), jonka tärkeimmät poliittiset teokset ilmestyivät ruotsinkielisinä käännöksinä vuonna 1726 nimellä *Oförgripelige tankar om werldslig regerings rätta ursprung, gräntsor och ändamål*.

John Locke.

Sanan- ja painovapauden historia on yhteiskunnallisen ajattelun historiaa. Ajatuksella, että jokaisella on oikeus rajoituksetta ilmaista itseään haluamistaan aiheista, on historialliset syyt. Tämän ajatuksen puolesta alettiin taistella oikeastaan vasta 1700-luvulla—eurooppalaisessa historiassa sitä pidettiin suuremman osan aikaa mahdottomana, jos ajatusta edes formuloitiin.⁶ Voidaksemme ymmärtää uuden ajattelun mittavuuden meidän on luotava katsaus antiikin aikaan. Tuolloin muodostetut näkemykset politiikasta, yhteiskunnasta ja kansalaisten oikeuksista olivat

vallalla Euroopassa vuosisatojen ajan ja olivat hyvin poikkeavia nykyaikaisista käsityksistä, joiden juuret ovat juuri 1700-luvulla. Erot voidaan muotoilla vastakohtapareilla, joista tärkeimpiä tässä yhteydessä ovat velvollisuudet vastaan oikeudet, julkinen vastaan yksityinen ja uskonnollinen vastaan maallinen.

Antiikin perintö ja kristinusko

Euroopan virallista ja sivistynyttä maailmaa hallitsivat varhaiselta keskiajalta 1700-luvulle asti kaksi aatejärjestelmää: kreikkalais-roomalainen filosofia ja kristinusko. Sananvapauden historian kannalta tällä on merkitystä ennen kaikkea kahdella alueella, jotka olivat yksilön suhde valtioon ja käsitys vallan alkuperästä. Antiikista oli peritty käsitys, että ihminen on yhteisöllinen olento, jonka yksilölliset intressit olivat alisteisia yleisiin tarpeisiin, kun taas kristinuskon pyrkimys absoluuttiseen totuuteen loi dogmaattisen tieto-opin ja autoritaarisen yhteiskuntakäsityksen.

Suurin osa poliittisista peruskäsitteistämme on lainattu antiikista, mikä voi olla petollista, koska usein ne tarkoittivat jotain aivan muuta kuin, mitä nyt niillä tarkoitetaan. Kansalaisuus tarkoittaa nyt juridisia, poliittisia ja sosiaalisia oikeuksia ja velvollisuuksia, jotka voidaan jakaa julkiseen ja yksityiseen piiriin. Ihanteellisesti kansalaisuus on asteikotonta ja pätee kaikkiin samantarvoisesti. Kansalaisuus Kreikassa (Ateenassa) tarkoitti

etuoikeutettuun kastiin kuulumista, ja se toi mukanaan oikeuksia, mutta myös velvollisuuden osallistua valtion hallitsemiseen. Kreikkalainen kansalaisuus oli kehittynyt sotilaallisesta reformista, jonka myötä kaikki puolustukseen osallistuneet olivat osallisia valtionhallinnossa. Velvollisuus osallistua politiikkaan ja oikeuslaitoksen toimintaan oli sekin eräänlainen puolustusmekanismi, koska kansalaiset olivat vähemmistö naisten, orjien ja vapaiden ulkomaalaisten (*métoikoi*) joukossa. Ajan mittaan kansalaisuudesta tuli synnynnäinen oikeus, jonka sai vain, jos kumpikin vanhempi oli kansalainen.⁷ Ateenalaista kansalaista voidaan täten verrata lähinnä aatelistasavallan, kuten puolalaiseen 1600-luvun aristokraattiin.⁸

Myöhempien aikojen käsityksen kreikkalaisesta valtio-opista muotoilivat ensisijaisesti Platon ja Aristoteles. He olivat eri mieltä useista asioista, mutta he olivat yhtä mieltä siitä, että demokratia oli vajavainen valtiomuoto. Heistä kumpikaan ei hyväksynyt demokratian aritmeettista käsitystä tasa-arvosta: jos kaikki kansalaiset osallistuivat politiikkaan yhtä lailla, ansioitumattomat saivat liikaa ja ansioituneet liian vähän vaikutusvaltaa. He olivat samaa mieltä myös siitä, että kansalaiset kuuluivat yhteisöön ja että kokonaisuus oli osia tärkeämpi yhteiskunnassa.⁹ Heidän argumenteistaan tuli keskiajalla paradigmaattisia, ja ne myötävaikuttivat eurooppalaista yhteiskuntaa 1800-luvulle asti dominoineiden säätyjärjestelmien legitimointiin. Platonin ihannevaltio edellytti järkevää työnjakoa, ja hän jakoi yhteiskunnan kolmeen luokkaan: filosofeihin, sotilaisiin ja elinkeinonharjoittajiin. Nämä kolme toistuivat kristinuskosten eurooppalaisten yhteiskuntien kolmisäätyopissa opetuksesta, isännyydestä ja elättämisestä eli papeista, aatelistista ja porvareista/talonpojista.

Perusero vapaiden ja orjien välillä muodostui Rooman valtakunnassa, mutta vapaiden kansalaisten joukossa oli periytyviä arvoluokkia, jotka olivat olleet periaatteessa tuntemattomia kreikkalaisissa kaupunkivaltioissa.¹⁰ Perusvapaudet ja -oikeudet olivat samat kaikille kansalaisille, mutta poikkeuslainsäädännön turvin tietyt kansalaisryhmät saivat etuja muihin nähden. Tällaisia poikkeuslakeja kutsuttiin privilegioiksi (*privilegium*, ”erioikeus”), ja niistä jäi jäännös modernin ajan eurooppalaiseen oikeuslaitokseen.

Sivumennen voidaan sanoa, että roomalaisten virkojen joukossa oli kaksi sensoria, jotka huolehtivat väestönlaskennasta ja verollepanosta. Heillä oli myös *regimen morum*, tapojen valvonta. He merkitsivät henkikirjoihin rikkomukset siveellisyyttä ja hyviä käytötapoja vastaan tai julkisten velvollisuuksien laiminlyönnit, jotka häpeän lisäksi saattoivat johtaa rangaistusverotukseen sekä viran ja äänioikeuden menetykseen.¹¹ Tällainen hyveiden ja moraalin valvonta oli osoitus yleisten tarpeiden etuoikeudesta yksityisiin nähden roomalaisessa yhteiskunnassa. Kun käsit-

teet *sensori* ja *sensuuri* putkahtivat uudelleen esiin sanastossa keskiajalla, ne viittasivat nimenomaan moraalien vartiointiin.

Kristinuskon mukana uusi normisto tuli vallalle kreikkalais-roomalaisessa maailmassa. Perustavanlaatuisen muutos oli kristinuskon julistus yleisestä ja loukkaamattomasta ihmisarvosta, joka oli ollut tuntematon antiikin orjayhteiskunnissa. Vastavuoroisesti kristinuskon oli vähemmän suvaitsevainen poikkeavia uskonkäsityksiä kohtaan; polyteistiset uskonnot ovat luonteeltaan suvaitsevaisempia kuin sellaiset, joissa tunnustetaan vain yksi Jumala.¹² Raamatusta tuli kanoninen kirjoitus, jota voitiin tulkita, mutta jota ei saanut kyseenalaistaa. Tällainen ehdottomuus on vaikea yhdistää mielipidevapauteen. Kerettiläiset mielipiteet voitiin tarkkaan ottaen käsitellä vain kahdella tavalla: ne voitiin tukahduttaa kumouksellisina tai vaientaa järjenvastaisina. Niihin vastaaminen järkeilevin argumentein oli tarpeetonta, koska totuus oli jo paljastettu, ja niiden sivuuttaminen ei ollut ideologisesti mahdollista niin kauan kuin uskontoa pidettiin yhteiskuntamoraalin perustana. Tämän vuoksi kirkon dominoiva rooli henkisessä ja älyllisessä toiminnassa keskiajalta eteenpäin toi mukanaan laajalle ulottuvan mielipiteiden valvonnan. Auktorisoitu kristillinen maailmankuva muodosti kokonaisuuden, ja kirkko liitettiin jo varhain maalliseen valtaan. Siksi tämä valvonta kattoi myös tieteelliset, poliittiset ja moraaliset aiheet.

Keskiaikainen oppi, skolastiikka, perustui kreikkalaiseen filosofiaan, joka varhaisimmillaan johdettiin Platonin rationalismista. 1200-luvulta alkaen Aristoteleen merkitys kasvoi Albert Suuren ja Tuomas Akvinoalaisen myötä. Uusplatonikoista poiketen Tuomas piti aistihavaintoja tienä tietoon, mutta hänellekin Jumalan olemassaolo oli kiistaton totuus, joka muotoili tulkinnat. Jos aistimukset saivat ihmisen epäilemään, se johtui siitä, että tutkimattomia olivat Jumalan tiedot.

Tomismin myötä tieteessä tapahtui menetelmällistä edistystä, mutta useat seikat—kuten se, että keskiajan lääkärit ja älyköt olivat ensisijaisesti teologeja—myötävaikuttivat siihen, että soveltaminen eurooppalaisissa oppilaitoksissa jähmettyi pian dogmatismiin. Skolastiikka etsi tietoa auktoriteeteista ennemmin kuin ennakkoluulottomista kysymyksistä ja kokeista. Skolastiikkaan mahtui useita käsityksiä, mutta paradigmaisesti se oli holistinen järjestelmä, kokonaisuus, jossa kaikki osat olivat toisistaan riippuvaisia: teologia, luonnontiede ja yhteiskunta-ajattelu olivat symbioosisissa. Yhden osan horjuttaminen vaikutti kaikkiin.

Kirkko katsoi sillä olevan avaimet todelliseen tietoon, joten tietoa ei voinut levittää ilman sen hyväksyntää. Kaikki tekstin kopioiminen oli käsityötä, ja jokaiseen uuteen kopioon liittyi vääristelyn vaara. Siksi jäljennökset oli tarkastettava, enemmän laadun tarkastuksena kuin suojana

kumouksellisia kirjoituksia vastaan. Tämä on pysyvä piirre sensuurin historiassa. Suuri osa—mahdollisesti leijonanosa—tarkastuksesta oli työtä, jota myöhemmin on pidetty toimitustyönä: käsikirjoituksen lukemista, laaduntarkistusta, muokkaamista jne. Tavanomainen sensuuri yliopistoissa ei tarkoittanut kokonaisten kirjojen tai kirjallisen tuotannon hävittämistä. Sen sijaan epäilyttävät tekstikohdat koottiin tiivistelmään, jossa ne tuomittiin tai niille esitettiin vastaväitteitä; kaiken tämän tarkoituksenaan oli kruunun palvelijoiden sivistäminen ja kouluttaminen. Kirkko ryhtyi kuitenkin ripeästi toimenpiteisiin sellaisia kansansaarnaajia vastaan, jotka opettivat uskonnon mysteereistä ja yrittivät selittää raamattua kouluttamattomalle kansalle.¹³

Noin vuonna 1450 saksalainen Mainzista kotoisin oleva Johannes Gutenberg sai valmiiksi yhdessä Johann Fustin ja Peter Schöfflerin kanssa kehittämänsä painokoneen sekä irrallisten kirjasinten valamis- ja asennusmenetelmän. Nyt oli mahdollista valmistaa yksityiskohtiaan myöten identtisiä kirjoja, joita voitiin tarkastaa monta kerrallaan. Irrallisilla kirjaksimilla voitiin tehdä ja korjata koevedoksia ja painaa niitä uudelleen, kunnes lopputulos oli halutun kaltainen. Tämä korjaamisen mahdollisuus oli monella tavalla tärkeämpi kuin kirjojen valmistamisen nopeus ja volyymi, jotka kasvoivat huomattavasti. Gutenbergin 42-rivisen Raamatun ladonta ja painaminen veivät yli kaksi vuotta, mutta tuohon aikaan voitiin valmistaa 180 kappaletta, kun taas kirjoittajilta vei kolme vuotta yhden ainoan jäljennöksen tuottamiseen.¹⁴

Gutenbergin Raamattu oli lähinnä käsin kopioimisen jatke, mutta uusin menetelmin. Hän oli aiemmin kokeillut keksintöään pienempiin painotuotteisiin, kuten kalentereihin, lentolehtisiin ja anekirjoihin. Näin hän esitteli aivan uuden, mutta merkityksellisen genren—niin sanotun arkipainatuksen. Kyse oli kaikenlaisista halvoista ja nopeasti tuotettavista pienpainoksista, joita voitiin levittää laajoille alueille ja joiden merkitys oli suuri sekä kansan lukutaidolle että propagandalle ja poliittiselle mielipiteenmuodostukselle tulevana vuosisatoina. Juuri tällaiset painotuotteet, joissa esitettiin kumouksellisia mielipiteitä ja enemmän tai vähemmän luotettavia huhuja paperille painettuina, aiheuttivat ehkä eniten huolta vallassa oleville. Tätä kirjallisuuden aluskasvillisuutta vastaan voitiin taistella vain sakoilla, kaularauodoilla ja tulella. Tavallinen kirjasensuuri oli tehotonta, koska tämäntyyppisiä kirjoituksia ei koskaan jätetty tarkastettaviksi.

Kirjasensuuri

Kirjojen tuottaminen ja sensuuri ovat kulkeneet käsi kädessä läpi historian. Keskiajalla sensuuria harjoitettiin luostareissa ja yliopistoissa, ja se liittyi kirjojen käsin kopioimiseen. Painokone toi mukanaan uusia mahdollisuuksia ja uhkia. Ensimmäisen tunnetun sensuurisäännön antoi Kölnin yliopisto vuonna 1479. Tämän säännön perusteella tarkastettiin lähes parisenkymmentä paikallisesti tuotettua kirjaa, jotka painettiin vuosina 1475–1483. Samana vuonna 1479 Würzburgin arkkipiispa Rudolf von Scherenberg asetti hyväksytyt, painetut liturgiset tekstit pohjaksi käsin kopioitaville teksteille, joita edelleen runsaasti tuotettiin.¹⁵ Painetuista kirjoista tuli siis standardointiväline useammalla kuin yhdellä tavalla.

Vuonna 1485 Mainzin vaaliruhtinaskunnassa, Gutenbergin kotikonnuilla, perustettiin ensimmäinen varsinainen sensorin virka. Kirjapainotaitoa kuvailtiin lahjaksi Jumalalta, mutta viranomaiset olivat huomanneet, että sitä voitiin myös väärinkäyttää. Piispa Berthold av Henneberg julkaisi tällöin käskykirjeen ennakkotarkastuksesta, joka oli kohdistettu erityisesti kirkon käsikirjojen käännöksiin. Saksankielen köyhyys vääristäisi väistämättä latinan- ja kreikankielisten tekstien tarkoituksen, ja jos tällaisia vääristeltyjä kirjoituksia sitten päätyisi kouluttamattomien miesten ja naisten käsiin, voisivat Jumalan pyhät totuudet rapistua. Siksi kaikki käännökset oli määrättävä sensorin tarkastettaviksi.¹⁶

Bertholdin määräys edusti kahta tyyppillistä piirrettä sensuurin historiassa. Kielto kertoi ensiksikin kirjojen hyödyllisyydestä ja arvosta. Oli tietenkin tahdikkaampaa esittää valvonta laaduntarkastuksena ennemmin kuin mielipiteiden valvontana, muttei pidä jättää huomaamatta, että se usein tapahtui parhaassa tarkoituksessa. Se oli sekä kuluttajansuojaa että kansan henkisestä hyvinvoinnista huolehtimista. Sellainen, joka tietää tietävänsä ikuiset totuudet, ei voi hyvällä omallatunnolla katsella, kuinka muut ihmiset syöksevät itsensä turmioon silkkaa tietämättömyytään. Toiseksi käskykirjeen perustana oli käsitys, ettei tieto kuulu kaikille. ”Vaarallinen pinnallinen sivistys” on ajatuskuvio, joka on elänyt nykyaikaan saakka. Katsottiin, että sivistys hankittiin dialektisen prosessin kautta ja, jos joku hyppäsi jonkin vaiheen yli, hänellä olisi paljon arvotonta tai peräti vahingollista näennäistä tietoa. Lisäksi kirkon puolustaman korporatiivisen yhteiskuntakäsityksen mukaan jokaisella yksilöllä oli ennalta määrätty paikkansa yhteiskunnassa. Tämä tasapainoinen ajattelutapa edellytti, että esivalta kantoi miekkaa yhdessä tarkoituksessa, että seppä pysyi lestissään ja että talonpoika ahersi auransa ääressä. Tieto oli hyväksi niin kauan kuin se oli yksilön aseman mukaista, mutta vääränlaiset tiedot

voisivat herättää kunnianhimon, joka johtaisi vain henkilökohtaisiin pettymyksiin ja häiriöihin yhteiskuntajärjestyksessä.

Katolinen kirkko, joka oli johtava tiedon ja tietämyksen solmukohta, halusi tietenkin valvoa kirjojen julkaisua. Paavi Innocentius VIII antoi 17. marraskuuta 1487 paavin bullan, jonka tarkoitus oli koskea koko kristillistä maailmaa. Vuonna 1501 annettiin samansisältöinen bulla, joka oli rajoitettu Kölniin, Mainziin, Trieriin ja Magdeburgiin Saksassa. Haasteiden lisääntyessä paavinkirkko kutsui koolle Lateraanin viidennen kirkolliskokouksen, joka oli koolla vuosina 1511–1517 ja laati useita uudistusehdotuksia. Kirkolliskokouksen aikana paavi Leo X antoi 4. toukokuuta 1515 bullan *Inter sollicitudines*, jossa ensimmäistä kertaa mentiin uskonnollisten kirjoitusten ulkopuolelle ja julistettiin kirkonkirous kirjoituksille, joissa hyökättiin korkeassa asemassa olevien henkilöiden kimppuun. Vastedes kaikille kirjoille oli hankittava paikallisten piispojen ja inkviisiittorien tai peräti Vatikaanin hyväksyntä, ennen kuin niitä sai painaa. Rikkomuksesta kirjat voitiin takavarikoida ja polttaa, kun taas painajaa uhkasi kirkonkirous ja jopa 100 dukaatin sakko. Hyväksytyille kirjoille annettiin virallinen lupa, *approbation* (hyväksyntä) tai *imprimatur* (saa painaa). Nämä käsitteet elivät pitkään kirjapainoalalla. Sama paavi antoi 15. kesäkuuta 1520 vielä tunnetumman pannabullan *Exsurge domine*, joka polttomerkitsi 41 Martti Lutherin 95 teesistä.¹⁷ Tunnetuin sensuurimääräys on katolisen kirkon kiellettyjen kirjojen luettelo, *Index librorum prohibitorum*, jota julkaistiin 20 painosta vuosina 1559–1948.

Mielipidemonopoli haastetaan

Vastapuolella kirjapainotaitoa alkoivat heti käyttää uskonnolliset toisinajattelijat, jotka halusivat uudistaa kirkkoa. Keskiajan ajatusmaailmassa oli piilevää jännitystä Aristoteleen logiikan ja uskonnon mystiikan välillä. Tämä oli vain yksi mahdollisista hyökkäyskohteista yhtenäiskirkkoa ja sen holistisia vaatimuksia vastaan. Martti Luther puolestaan katsoi, että yhteen Raamatun jakeeseen mahtui enemmän viisautta ja filosofiaa kuin Aristoteleen koko *Metafysiikkaan*. Hän ei hyväksynyt skolastiikan deduktiivista päättelymenetelmää ja piti Raamattua ainoana oppaana todelliseen tietoon. Vastavuoroisesti Pyhä kirja sinällään ei ollut hänelle pyhä, vaan todellinen ymmärrys perustui tulkintaan. Siksi oli pötypuhetta, ettei rahvaalle voisi kertoa Jumalan sanasta saksan kielellä. Tällä asenteella hän ryhtyi vuonna 1521 toimeen kääntääkseen Raamatun kansankielelle.¹⁸ Tämä teko ei suinkaan ollut viaton, vaan oli, kuten edellä mainittiin, risti-riidassa yhteiskuntaa koskevien kantavien ajatusten kanssa.

Pian mannermaa alkoi suorastaan tulvia kerettiläisistä ja kumouksellisista painotuotteista. Uusi väline sekä edisti että popularisoi uskonpuhdistusta. Painokone oli ahkerassa käytössä kapinoiden ja yhteiskunnallisten levottomuuksien aikana, jotka olivat yleisiä suuressa osassa Eurooppaa 1500-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Etenkin Saksassa voidaan sanoa ajoittain käydyn mediasotaa lentolehtisillä, uutiskirjeillä ja painotuotteilla. Vuonna 1524 painettiin arviolta noin 2 400 eri lentolehtistä, joiden yhteenlaskettu painos oli 2,4 miljoonaa kappaletta.¹⁹ Tyypillinen esimerkki ovat Saksan talonpoikaissodan aikaiset niin sanotut kaksitoista Memmingenin artiklaa, eräänlainen kristinuskoon perustuva oikeuksien luettelo, jota painettiin 25 000 kappaletta vain muutamassa kuukaudessa.

Augsburgin valtiopäivillä vuonna 1530 määrättiin, että kaikkiin painotuotteisiin oli merkittävä painopaikka ja kirjanpainajan nimi. Tästä määräyksestä tuli sittemmin bibliografinen normi, jonka yhteys sensuuriin ei enää ole selvä. Kirjapainoille myönnettiin erioikeuksia, ja jo aiemmin oli otettu käyttöön valoja, joissa kirjanpainajat ja kauppiaat sitoutuivat olemaan käsittelemättä kiellettyjä kirjoja. Viranomaisten turha yritys pysäyttää epämieluisien kirjoitusten virta kuvastui saksalais-roomalaisen keisari Kaarle V vuoden 1550 määräyksessä:

Ingen, oavsett vilket stånd eller ställning han har, skall hädanefter vare sig trycka eller skriva, ej heller avskriva, kopiera, eller, medvetet, hos sig inneha, ta emot, förvara, förtiga eller hålla hemliga, försälja, förvärva, bortskänka, utdela, beskåda, eller lämna efter sig i kyrkor, på gator eller andra platser några böcker eller skrifter framställda av Martin Luther.²⁰

(Kukaan, säätyyn tai asemaan katsomatta, ei vastedes saa painaa eikä kirjoittaa, eikä myöskään jäljentää, kopioida tai tietoisesti pitää itsellään, vastaanottaa, säilyttää, pitää salassa, myydä, hankkia, lahjoittaa, jakaa, tarkkailla tai jättää jälkeensä kirkkoihin, kaduille tai muihin paikkoihin mitään Martti Lutherin tuottamia kirjoja tai kirjoituksia.)²⁰

Päinvastoin kuin mikä yksityiskohtaisten määräysten tarkoitus oli, käskykirjeet olivat tehottomia. Keskusjohto oli heikko, minkä vuoksi valvontaa oli vaikea pitää yllä. Sama kuvio toistui toisaalla seuraavan vuosisadan aikana.

Hajauttaminen edistää mielipiteenmuodostusta

Kustannustoiminta kehittyi Saksassa voimakkaasti 1500- ja 1600-luvuilla. Siihen myötävaikuttivat suuri väestö, uskonnollinen monimuotoisuus ja hajautettu poliittinen rakenne, jotka antoivat tilaa kaupallisille intresseille. Sensuuria oli aina muodossa tai toisessa, mutta niin oli myös porsaanreikiä. Jos jotain painotuotetta ei voitu julkaista jossain kaupungissa tai

jonkun maaherran alaisuudessa, oli aina olemassa jokin toinen paikkakunta, jolla asiaan suhtauduttiin toisella tavalla.

Nämä olosuhteet vallitsivat vielä voimakkaammin Alankomaissa, josta tuli Euroopan tärkein kustannustoiminnan keskus. Vuoden 1550 tienoilla Alankomaiden seitsemässä yhdistyneessä provinssissa oli runsaat sata kirjakauppiasta ja kirjanpainajaa. Sata vuotta myöhemmin määrä oli yli 1 300.²¹ Alankomaat pystyi ylpeilemään Euroopan vapaimmalla ilmapiirillä, mitä painettuun sanaan tulee. Syyt olivat samat kuin Saksassa: hajautettu hallinto, uskonnollinen monimuotoisuus ja kaupalliset markkinat.

Sen jälkeen, kun Alankomaiden seitsemän pohjoista provinssia olivat vapauttaneet itsensä habsburgilaisista hallitsijoista 1500-luvun lopussa, syntyi erityinen poliittinen ilmapiiri, jolle oli ominaista kaiken esivallan uhmaaminen, uskonnollinen ja kielellinen moninaisuus, taloudellinen kukoistus sekä provinssien huomattava itsenäisyys. Valpas tasavaltaisuus ja kapitalistinen kulttuuri loivat ennakkoluulottoman yhteiskunnan. Kalvinistit olivat enemmistönä, mutta heitä ei koskaan ollut enempää kuin 55 prosenttia väestöstä. Erään historioitsijan mukaan Alankomaat oli monilahkoinen yhteiskunta, jolle oli ominaista käytännönläheinen ja epäjohdonmukainen suvaitsevaisuus.²² Yleisestä mielipiteestä tuli Alankomaiden tasavallassa vahva poliittinen voima aikaisemmin kuin muualla. Uskonpuhdistus, joka toi mukanaan triviaalikoulut, ja suhteellisen korkea kaupungistumisaste edistivät väestön lukutaidon yleistymistä. 1600-luvun alussa lähes kaksi kolmasosaa miehistä ja kolmasosa naisista osasi kirjoittaa nimensä, joka on lukutaitoasteen arvioimisen metodologinen perusmitta.²³

Kirjallisuudessa esitetään toisinaan, ettei Alankomaissa koskaan ollut ennakkosensuuria, mikä ei pidä paikkaansa. Provinssihallinnot antoivat paikallisia sensuurisääntöjä. Esimerkiksi Hollannin provinssissa annettiin vuonna 1581 määräys, joka rajoitti kirjanpainajien toimintaa ja sisälsi toimia katolista uskonnonharjoittamista vastaan. Tässä asetuksessa, joka uusittiin ja jota samalla tiukennettiin vuosina 1585, 1587, 1589 ja 1594, säädettiin, että kaikille painotuotteille oli hankittava viranomaisten hyväksyntä. Hyväksytyyn tekstiin ei saanut tehdä mitään muutoksia, julkaisulupa oli painettava kirjaan ja yksi kappale oli toimitettava tarkastettavaksi, ja kirjoittajan ja kirjanpainajan nimi sekä painopaikka ja -vuosi oli myös ilmoitettava. Viranomaiset ottivat lisäksi käyttöön kirjanpainajan valan.²⁴ Kyse oli siis samanlaisista rajoituksista kuin muissa maissa samaan aikaan, mutta tällaisten määräysten toimeenpaneminen osoittautui vaikeaksi itsenäisten provinssien valtioliitossa. Jos julkaisu kiellettiin jossain provinssissa, kirjoittaja saattoi yksinkertaisesti viedä käsikirjoituksensa jollekin kirjanpainajalle toiseen provinssiin, jossa usein tehtiin toi-

senlainen arvio. Kaupalliset näkökohdat painoivat usein enemmän kuin poliittiset. Saattoi jopa käydä niin, että kirjanpainaja väitti jonkin kirjan tulleen kielletyksi jossain provinssissa lisätäkseen kirjan kysyntää toisessa provinssissa tai että kieltoja hankittiin tietoisesti samasta syystä. Jokainen seitsemästä provinssista valvoi myös huolellisesti omia vapauksiaan, ja jos provinssien yhteiskokous kielsi jonkin kirjoituksen, mitä tapahtui harvemmin, yksittäiset provinssit saattoivat jättää kiellon huomioimatta osoittaakseen riippumattomuutensa.²⁵

Hollannin vallanpitäjät tekivät 1650-luvun puolivälissä johtopäätöksen, että ennakkotarkastus oli käytännössä lähes tehoton. Kirjanpainajia veloitettiin myös jatkossa toimittamaan painetut teokset tarkastettaviksi, mutta lupaa ei enää vaadittu etukäteen. Kirjanpainajan vala lakkautettiin, mutta sen sijasta kirjansitojat ja kirjakauppiaat joutuivat vannomaan, etteivät olisi tekemisissä kielletyn kirjallisuuden kanssa. Tätä uutta ja yleistä säädöstä seurasi kasvavasti asetuksia ja kohdennettuja rajoituksia; kiellettiin muun muassa virallisten asiakirjojen, kerettiläisten lausuntojen ja kunniaa loukkaavien kirjoitusten julkaiseminen. Provinssien yhteiskokous kopioi tämän yleisen säädöksen ja suositteli omissa nimissään, että se otettaisiin käyttöön muissa provinssissa. Friesland päätti kuitenkin säilyttää ennakkosensuurin.²⁶

Yhdistyneet provinssit ja etenkin Hollanti ovat sekä tuohon aikaan että myöhemmin näyttäneet vapaan sanan suojamuurina, mutta siihen täytyy siis suhtautua tietyin varauksin. Vaikka oltiin suvaitsevaisempia kuin muualla, se ei ollut ehdotonta. Ennen kaikkea se perustui pikemmin käytäntöön kuin lainsäädäntöön, ja siksi sitä voitiin koko ajan rajoittaa. Kaikissa provinssissa oli lakeja, jotka rajoittivat vapaata sanaa, ja jatkuvasti määrättiin kieltoja eri aiheille ja painotuotteille, joista voitiin nostaa syyte jälkikäteen. Näin ollen vahvaa painovapautta ei ollut. Historiassa, maantieteessä, luonnontieteissä ja muilla tieteenaloilla sensuuri oli merkityksetöntä. Niistä kirjoista, jotka yhteiskokous tai provinssihallitukset kielsivät, yli puolet oli sisällöltään poliittisia ja runsaassa kolmasosassa oli uskonnollista sisältöä. Kun Hugo Grotiuksen, Thomas Hobbesin ja Baruch Spinozan kaltaisten filosofien teoksia pantiin mustalle listalle, syy oli se, että niissä käsiteltiin jotain näistä aiheista. Seuraukset vaihtelivat sakoista ja takavarikosta karkotukseen ja ruumiilliseen rangaistukseen. Harvoin seurauksena oli kuolemantuomio.²⁷

Alankomaiden maine vapaamielisenä ja suvaitsevaisena maana ei perustu etupäässä kirjojen tuotantoon kotimaahan, vaan ulkomaisia markkinoita varten julkaistuihin kirjoihin. Etenkin Hollannista tuli eurooppalaisten kirjojen julkaisemisen tyysija, koska kirjanpainajat eivät olleet turhantarkkoja ja kilpailu niiden välillä oli kovaa. Amsterdamissa

painettiin poltettavaksi tuomittua kirjallisuutta, ja kirjoihin merkittiin pariisilaisten, lontoolaisten ja saksalaisten kustannusyhtiöiden osoitteita. Esimerkiksi Montesquieun *Lettres persanes* painettiin Hollannissa vuonna 1721 ja siihen merkittiin Köln painopaikaksi. Kirjoja salakuljetettiin alankomaisten satamien kautta kaukaisille seuduille ympäri Eurooppaa. Myös paikallisia markkinoita viihdytettiin kaikenlaisella lukemistolla poliittisesta radikalismista pornografiaan.²⁸ Tässäkin oli rajoituksia, ja toisinaan määrättiin kieltoja aivan liian yliampuville kirjoille, jotka voisivat vahingoittaa Alankomaiden suhteita vieraisiin valtoihin. Erityisen kriittisissä vaiheissa saatettiin jopa ottaa käyttöön tilapäinen aikakautisten julkaisujen julkaisukiello.²⁹

*

Paradoksaalista kyllä painovapauden historiassa—toisin kuin sensuurin—on ollut enemmän kyse erityistarpeista kuin periaatteista. Vain harvat ovat puolustaneet yksilön oikeutta ilmaista mielipiteensä avoimesti ja esteettä. Ihmiset ovat ennemmin suojelleet markkinaintressejä tai pitäneet kiinni oikeudesta ilmaista ajatuksensa muiden kustannuksella. Sensuuri on sen sijaan ollut periaatteellisempaa ja puolustanut ehdottomia arvoja. Tämä johtuu siitä, että sensuuria ovat yleensä harjoittaneet vallanpitäjät, jotka ovat voineet voimakeinoin tukea tulkitsemisetuoikeuttan. Tällaisen vallan myötä sensuurin vaatimukset ovat ulottuneet epämieluisien mielipiteiden tukahduttamiseen. Laaduntarkastus on aina ollut olennainen osa virallista sensuuria: levitettävällä sanalla on oltava oikea esitysmuoto. Sensuurin lähtökohtana on ollut se, että uskonnollisen ja maallisen vallan absoluuttisesta totuusvaatimuksesta huolimatta vain harvat vallanpitäjät ovat luottaneet niin paljon käsitystensä voimaan, että olisivat sallineet niiden julkisen vastakkainasettelun muiden näkemysten kanssa. Auktoriteettiin perustuvassa uskonnollisessa yhteiskunnassa on hyvin vähän tilaa epäilyksille, ja järkeilevä asenne on hyödytön, ellei jopa vaarallinen yhteiskunnalle. Eri vallanpitäjät ovat olleet toisia herkempiä erilaisille ilmauksille, mutta varhaismodernilla kaudella kaikissa Euroopan maissa pyrittiin uskonnolliseen yhtenäisyyteen. Uskonto oli *vinculum reipublicæ*, yhteiskuntaa koossa pitävä side. Ilman sitä jopa yksityisen moraalin katsottiin olevan mahdotonta. Kun uskontunnustuspakkoa höllennettiin satunnaisesti 1500- ja 1600-luvuilla, se tapahtui olosuhteiden pakosta, ei vakaumuksesta. Samaa voidaan sanoa sensuurista. Alankomaissa hyväksyttävän raja vedettiin löyhemmin kuin muissa maissa, mutta ei sielläkään suvaitsevaisuutta avoimesti julistettu. Sen sijaan Alankomaissa ja jossain määrin Saksassa ja Sveitsissä esiintyi useilla aloilla monimuotoisuutta,

joka käytännössä osoittautui avointa yhteiskuntailmapiiriä edistäväksi. Näiden pohdiskelujen yleiset suuntauksat näkyivät selvästi Englannin vallankumouksessa 1600-luvun puolivälissä.

Englantilaiset pioneerit

Englannin vuosien 1640—1660 vallankumous oli vastaus Kaarle I:n yksinvaltaapyrkimyksille. Sitä ruokki uskonnollinen jakautuneisuus. Vallankumouksen seurauksia olivat parlamentin vakaampi asema, vahvemmat kansalaisoikeudet, sisällissota, vallankumouksellinen pirstoutuneisuus, kuninkaan teloitus, tasavalta, diktatuuri ja lopulta kuninkaan vallan palautus. ”Englannin vallankumous” on kiistelty käsite, mutta sitä käytetään tässä, sillä se käsittää koko kaksikymmenvuotisen ajan jakson ja painopiste on esiin nousseissa aatteissa.

Alankomaalaisen kapinan tapaan Englannin vallankumouksen seurauksena vanha esivalta syöstiin vallasta, vaikkei ollut olemassa uutta tahtoa, joka olisi voinut nousta sen tilalle ja vaatia auktoriteettia välittömästi. Syntyneessä ristiriitaisessa tasapainotilanteessa jäi tilaa poikkeaville mielipiteille suurissa yhteiskunnallisissa kysymyksissä. Luonnollisesti oli olemassa monarkisteja ja muita, jotka pitivät lujasti kiinni perinteisestä maailmanjärjestyksestä. Erityisen kiinnostava on kuitenkin tasavaltalainen joukko, joka piti valtiota kansan tahdon ilmentymänä eikä linkkinä jumalallisessa komentoketjussa. Yleisesti käytettiin roomalaisesta valtio-oikeudesta peräisin olevaa käsitearsenaalia, mutta nyt keskustelu voitiin suunnata pois teorioista ja soveltaa sitä käytäntöön. Vallankumouksilanteessa luultiin hetken aikaa suurien mahdollisuuksien avautuvan.³⁰

Sensuuri Englannissa

Vallankumouksen alkuvuosina englantilaiset painokoneet saivat toimia lähes esteettä. Englannissa oli ollut samanlainen ennakkosensuuri kuin muissa maissa, mutta erona oli se, että kuningas oli delegoinut suurimman osan tarkastustyöstä lontoolaisten kirjanpainajien omalle ammattikillalle, The Stationers’ Companylle, jota kruunun erikoistuomioistuimet The Star Chamber ja The Court of High Commission valvoivat. The Stationers’ Company myönsi lupia sekä kirjapainoille että yksittäisille kirjoille ja säänteli siten markkinoita ja harjoitti sensuuria samalla kertaa. Niin sanottu pitkä parlamentti, joka kokoontui 3. marraskuuta 1640, alkoi välittömästi tutkia väärinkäytöksiä, joihin kuninkaallinen toimielin oli syyllistynyt.

Tämän seurauksena The Star Chamber ja The Court of High Commission lakkautettiin heinäkuussa 1641. Tällöin syntyi tyhjiö, jota kirjanpainajat käyttivät hyväkseen. Vuonna 1642 syttynyt sisällissota pahensi sekasortoa, ja kun parlamentti seuraavana vuonna yritti ottaa valvonnan hallintaansa, olivat kirjanpainajat tottuneet uuteen vapauteensa. Asiaa vaikeutti se, etteivät uudet vallanpitäjät olleet yksimielisiä. Jos alahuone pidätytti jonkun kirjanpainajan, ylähuone saattoi vapauttaa hänet, ja niiden sisälkin oli eripuraa.³¹

Kuninkaan oikeudellisia väärinkäytöksiä selvittänyt komissio on mielenkiintoinen, koska se tutki epätavallisen tarkasti periaatteellisia näkökohtia ennemmin kuin painotuotteiden asiasisältöä. Se tutki muun muassa syytteet, jotka oli nostettu neljää oppinutta kirjoittajaa vastaan, joille oli langetettu erityisen kovat rangaistukset: heiltä oli tarkoitus leikata korvat ja heitä oli tarkoitus seisottaa häpeäpaalussa julkisella paikalla ennen elinkautista vankeutta. Kun komissio raportoi alahuoneelle, se ei kiinnittänyt lainkaan huomiota syytettyjen kirjoitusten sisältöön. Sen sijaan keskityttiin siihen, että heiltä oli riistetty kansalaisyhteiskunnat, jotka Magna Carta takasi jokaiselle englantilaiselle alamaalle.³² Suvaitsevaisuus ei kuitenkaan ollut sen suurempaa, kuin että komitean käydessä läpi The Star Chamberilta takavarikoituja kirjoja ne jaettiin kolmeen luokkaan: hyvät kirjat, jotka voitiin myydä tai palauttaa omistajilleen; kirjat, joita voitiin myydä vain valikoiduille henkilöille eli sivistyneille henkilöille, joilla oli hyvä harkintakyky; ja taikauskoiiset kirjat, jotka olisi heitettävä roviolle—tähän luokkaan kuuluivat kaikki katoliset kirjoitukset.³³

Oli selvää, ettei sensuurin keskeytyminen jatkuisi. Painovapauden historialle on ollut ominaista, etteivät sääntelemättömien kirjapainojen tuottaman kirjallisuuden ja keskustelun laatu ja syvällisyys olleet sen kannattajien vaan ennemmin sen vastustajien odotusten mukaisella tasolla. Idealistien mielestä kirjoittajat ja yleisö eivät olleet heidän luottamuksensa arvoisia, ja pessimistien mielestä heidän pelkonsa saivat vahvistuksen. Varsin pian parlamentti alkoi saada yksityishenkilöiltä valituksia lukuisista vulgäreistä, kumouksellisista ja kunniaa loukkaavista pamfleeteista, joita virtasi kirjapainoista. Kirjanpainajat itse valittivat piraattipainoksista, joita sääntelemättömillä markkinoilla tuotettiin heidän taloudellisten intressiensä kustannuksella. Kun parlamentti 14. kesäkuuta 1643 säati uuden Licensing Act -lain, joka palautti ennakkosensuurin, se sai aikaan säpinää Lontoon etuoikeutettujen (lisensoitujen) kirjanpainajien joukossa. Uuden lain myötä he pystyivät monin tavoin vahvistamaan kirjamarkkinoiden valvontaa.³⁴

John Miltonin *Areopagitica*

Ennakkotarkastuksen palauttaminen provosoi kirjailija ja puritaani John Miltonin puhumaan sääntelemättömän kirjapainon puolesta. Hänen *Areopagiticansa*—nimi viittaa antiikin Ateenan tuomioistuinlaitokseen—oli siihen mennessä ja pitkään sen jälkeen perusteellisin hyökkäys sensuuria vastaan. Se oli parlamentille osoitettu puhe, mutta sitä ei koskaan esitetty millään poliittisella foorumilla eikä se ollut myöskään päivänpoliittinen puheenvuoro. (Vanhimmat tunnetut kopiot ovat marraskuussa 1644 päivätyjä, puolitoista vuotta sen jälkeen, kun uudet rajoitukset kirjapainoille olivat tulleet voimaan.)

Puhe alkoi historiallisella katsauksella vanhoista kreikkalaisista. Odotetusti puhe päättyi yhteenvetoon, että sensuuri ja mielipiteiden tukahduttaminen kaikissa olennaisissa kysymyksissä olivat paavin

John Milton.

keksintöä. Puhetta on ensisijaisesti tulkittava uskonnollisessa kontekstissa—Milton puhui myös tie-teestä ja kirjallisuudesta, muttei juuri mitään poliittisesta mielipiteenmuodostuksesta. Hän ilmaisi itseään päällekkäyvä vanhurskaasti, mikä oli tavanomaista yhä käynnissä olleen uskonpuhdistuksen aikaan: Onko kukaan koskaan kuullut, että totuus on jäänyt häviölle vapaassa ja avoimessa yhteenotossa?³⁵ Niin kauan kuin ihmisten sallittaisiin perustella uskonnollisia mysteereitä vapaasti, protestantismi eittävä voittaisi, mutta paavinkirkko kahlitsi ihmismielen. Jos kaikki eivät ole samaa mieltä, kenen käsitys sitten vallitsisi, Milton kysyi. Hänen vastauksensa

oli, että olisi järkevämpää ja kristillisempää suvaita monia kuin pakottaa kaikkia. Raja kulki kuitenkin papismissa ja taikauskossa: ”I mean not tolerated Popery, and open superstition [...] but those neighboring differences, or rather indifferences, are what I speak of”.³⁶ Suvaitsevaisuuden raja oli siis läheisissä protestanttisissa opinkappaleissa. Miltonin epäluottamus katolisia kohtaan oli ennemmin defensiivistä kuin tunnustuksellista. Hänelle paavinkirkko oli käenpoika, joka tuhoaisi nopeasti sekä kilpailevat uskonsuunnat että maalliset instituutiot. Siksi tarvittiin suojamekanismeja. Suvaitsevaisuutta ei voitu osoittaa suvaitsemattomia kohtaan. Miltonin käsitys ei ehkä ollut oikea, mutta se oli periaatteellinen.

Areopagitica ei ole säilynyt jälkipolville siksi, että siinä on melko monisanaisia hyökkäyksiä katolisia vastaan, vaan joidenkin iskevien pohdinto-

jen ja lauseenparsien vuoksi, jotka ovat resonoineet myöhemmissä paino-
vapauskeskusteluissa. Viisas ihminen saa enemmän irti surkeasta pamfle-
tista kuin yksinkertainen ihminen mitä parhaimmasta ja perusteellisim-
masta kirjasta. Miten yksittäinen kirjoitus voisi sitten aiheuttaa vahinkoa
kummassakaan tapauksessa, Milton pohti. Tos huonot kirjat todella tur-
melivat mieltä, miten löydetäisiin sensoreja, jotka kestäisivät työssään?
Voitaisiinko sensoreihin luottaa, elleivät he olleet mitä etevimpiä miehiä,
joilla oli mitä erinomaisimmat tiedot kaikista oppihaaroista? Kuka halu-
aisi lukea kirjan, jossa oppilas oli oikaissut opettajaa? Ehkä kaikkein kuu-
luisin on lauselma, että se, joka tappaa ihmisen, tappaa järjellisen olennon,
mutta se, joka tappaa hyvän kirjan, tappaa järjen.³⁷

Milton ei puhunut rajattoman sananvapauden puolesta; hän vastusti
ennakkotarkastusta. Ei-toivottuja aatteita vastaan taistelemisen sensuu-
rilla oli kuin yrittäisi pitää varikset poissa nurmikolta sulkemalla puutar-
han portit, hän kirjoitti ytimekkäästi. Vaikka hän hätätilassa voisi hyväk-
syä anonyymit kirjoittajat, hänen mielestään ainakin kirjanpainaja olisi
aina oltava nimettynä, jotta joku voitaisiin jälkikäteen vetää vastuuseen
sellaisesta kirjoituksesta, joka sotii siveellisyyttä ja yleistä lakia vastaan.³⁸

Yhteiskuntakäsityksen mullistus

Useat niistä aatteista, joita tuotiin julki Englannin vallankumouksen ai-
kana, olivat selkeitä merkkejä meneillään olevasta eurooppalaisen yhteis-
kuntakäsityksen perustavanlaatuisesta muutoksesta. Voidaksemme ym-
märttää tämän meidän on palattava vapauskäsitykseen ja johdannossa esi-
tettyihin vastapareihin. Kuten olemme nähneet, jo antiikin aikana vallalla
oli käsitys, että yhteisöllisenä olentona ihminen oli alisteisessa suhteessa
valtioon ja yhteinen hyvä oli aina yksilön intressejä tärkeämpi. Valtion
antamien vapauksien lisäksi ei ollut muuta luonnollista yksityistä piiriä.
Tästä seurasi, että ihmisen suhteessa valtioon oli kyse velvollisuuksista en-
nemmin kuin oikeuksista. Olipa ihminen kansalainen tai alamainen, hän
oli valtion käytettävissä, ja uhrautuva patriotismi oli yksi roomalaisista
hyveistä, jota vaalittiin varhaismodernissa Euroopassa.³⁹

Samasta syystä uskonto oli yhteiskunnallinen asia, ei yksityisasia.
Kaikki perinteiset valtasuhteet menivät ylhäältä alas, eikä uskonnollisia
totuuksia pitänyt perustella tavalliselle rahvaalle vaan vain opettaa sopivi-
na annoksina. Uskonpuhdistus ei tuonut muutoksia tähän, eivätkä Ruot-
sissa 1500- ja 1600-luvuilla vallalla olleet aristotelisluterilaiset näkemyk-
set olleet vähemmän, vaan pikemminkin enemmän dogmaattisia kuin
aiemmat opinkappaleet. Uskonpuhdistus järkytti aikaa myöten vanhaa

maailmankuvaa, koska se myötävaikutti monoliittisen aatejärjestelmän murtamiseen ja osoitti, että näkökulmia voi olla useita. Todellinen mullistus tapahtui silloin, kun kristikunnan eri osissa alettiin puhua sen puolesta, että uskonsuuntien väliset pienet erot eivät olleet yhtä merkityksellisiä kuin lukuisat yhtäläisyydet. Tällöin oli vähemmän tärkeää, mitä opinkappaleita kukin yksityishenkilö tunnusti, ja siitä tuli yksityisasiä. Tämä oli pitkä prosessi, mutta se näkyi useilla tahoilla 1700-luvulla.

Kaikki asiaan liittyvät ilmiöt olivat yhteydessä toisiinsa. Uskonnollisesti yhtenäisessä yhteiskunnassa, jossa oli selkeä hierarkia vallanpitäjien ja vallanalaisten välillä ja jossa yksilö oli velvollinen uhraamaan itsensä yleisen hyvän eteen, ei ollut tilaa sananvapaudelle. Sen sijaan yhteiskunnan, jossa uskonnon katsottiin olevan yksilön oma asia, jossa valta perustui kansan antamaan mandaattiin ja jossa yksilön vapautta ja yksityisyyttä vaalittiin, oli lähes pakko tunnustaa sananvapaus perusoikeudeksi. Useat prosessit ja rakenteelliset ilmiöt edistivät tällaista kehitystä: muun muassa uskonpuhdistus, tieteellinen vallankumous, laajentunut maailmankuva, taloudellinen kasvu ja lisääntynyt sosiaalinen liikkuvuus. Nämä muutokset tapahtuivat eri tahtiin, mutta 1700-luvulla niiden takana oli niin paljon voimaa, että ne yhdessä olivat hyvin lähellä kääntää vanhan yhteiskuntäkäsityksen pääläelleen.

Tämä oli mullistava liike laajalla rintamalla, ja vain harvat tarkkanäköiset tarkkailijat näkivät sen tulevan. 1700-luvulla vanha ja uusi tasapainottelivat niin, että joskus muutoksen kulkua voi olla vaikea nähdä. Esimerkiksi Ranskan vallankumousta on historiallisesti pidetty useiden tuon vuosisadan radikaalien aatteiden syynä, kun se itse asiassa oli oire koko Euroopassa—myös Ruotsissa—jo pitkään muhineista liikkeistä. Siksi se, että radikaaleimmat poliittiset muutokset tapahtuivat vapaudenajan lopussa, ei tarkoita, että Ruotsissa olisi ollut vallalla poikkeuksellinen aateilmasto. Ratkaiseva ero oli tasavaltalainen valtiomuoto, joka salli yleisten valistusaatteiden soveltamisen poliittisissa uudistuksissa enemmän kuin muualla. On muutama esimerkki, jotka kuvaavat sensuuri- ja painovapauskeskustelun kehitystä 1700-luvun Euroopassa.

Ennakkosensuuri lakkautetaan Englannissa

John Miltonin *Areopagitica* on vaikuttanut pysyvästi painovapauskeskusteluun Euroopassa, mutta omana aikanaan sille löytyi vain harvoja lukijoita, eikä se muuttanut ilmestymisensä aikaista tilannetta.⁴⁰ Vuonna 1643 parlamentin palauttama ennakkotarkastus oli aiempaa kattavampi, ja se säädettiin pääosin useasti uudelleen vielä senkin jälkeen, kun monarkia

palautettiin vuonna 1660. Laki oli tilapäisjärjestely, joka täytyi uusia säännöllisesti suurempaa uudistusta odottaessa. Kun uusiminen oli taas vuorossa vuoden 1695 alussa, alahuone ei hyväksynyt pidennystä. Esitettyjen syiden luettelo oli filosofi John Locken laatima, tai hän oli vaikuttanut sen laatimiseen—olosuhteet ovat epäselvät. Hän ei ollut vielä julkaissut suurta yhteiskuntasopimustaan *Two treatises of government*, joka ilmestyi vuonna 1698. Alahuoneen perusteet olivat periaatteellisia ja luonnollisia oikeuksia painottavia: ihmisellä on tiettyjä myötäsyttyisiä oikeuksia, joita ei saa loukata, mutta joita olemassa oleva painolainsäädäntö loukkasi. Monopoli väärästi markkinoita ja antoi lisensoituille kirjanpainajille vallan kahmia itselleen kirjoittajien henkistä omaisuutta ja harjoittaa taloudellista kiskontaa.⁴¹

Loukattu oikeus oli siis omistusoikeus, ei sananvapaus! Tämä sai suuren brittiläisen 1800-luvun historioitsijan Thomas Macaulayn huokailemaan kuuluisassa puheenvuorossaan sille, että tapahtumaa, jonka merkitys sivilisaatiolle oli suurempi kuin Magna Cartan ja Englannin Bill of Rightsin, ajettiin läpi pikkuporvaristisella saivartelulla ja ilman ylpeitä iskulauseita: ”They knew not what they were doing, what a revolution they were making”.⁴² Omana aikanaan tapahtumaa ei pidetty merkittävänä: sama laki oli ollut kumottuna tilapäisesti vuosina 1679—1685, eikä yhteiskunta ollut hajonnut. Kirjojen painamiseen liittyviä rikoksia voitiin hillitä tavallisella lainsäädännöllä ja ilman tehotonta ennakkosensuuria, aivan kuten John Milton oli arvellut. Herjausrikokset saatettiin oikeuden tutkittaviksi vuoden 1698 jumalanpilkkasäädöksen nojalla. Kiihottavat kirjoitukset käsiteltiin valtiorikoksina, häväistyskirjoituksista nostettiin syyte tavallisissa tuomioistuimissa ja niin edelleen. Vuonna 1737 käyttöön otettiin kaikkien näyttämöllä esitettäviksi tarkoitettujen näytelmien ennakkotarkastus. Esimerkkinä poliittisesta sensuurista voidaan mainita, että oli laitonta kirjoittaa kriittisesti vuoden 1688 mainiosta vallankumouksesta. Syytteitä nostettiin tällä perusteella vielä vuonna 1792. Jakobiittilaiset mielipiteet eli syrjäytetyn Stuart-dynastian tukeminen katsottiin valtiopetokseksi, ja vuonna 1719 teloitettiin 19-vuotias kirjanpainaja John Matthews siksi, että hän—todennäköisesti sisältöä tuntematta—oli painanut Stuartin sukua edustavaa kruunun tavoittelijaa tukevan lentolehtisen. Se oli viimeinen Isossa-Britanniassa painotuotteen johdosta tehty teloitus, mikä oli ollut yleistä edellisen vuosisadan aikana. Vuonna 1729 sama olisi voinut tapahtua jälleen, mutta epäilty kuoli vankilassa, ennen kuin syyte ehdittiin nostaa.⁴³

Vuoden 1707 unioilailla Englanti ja Skotlanti yhdistettiin yhdeksi valtakunnaksi: Isoksi-Britanniaksi. Kirjapainoja koskevat rajoitukset olivat Skotlannissa olleet lievempiä kuin Englannissa, ja erityisesti Edinburghis-

sa kirjapainoelinkeino oli merkittävä jo 1600-luvulla. Ennakkosensuurin lakkauttamisen jälkeen kirjapainotoiminta kehittyi myös Englannissa, jossa se oli aiemmin keskittynyt voimakkaasti Lontooseen. Englantiin ilmestyi lähes 60 uutta kirjapainoa 1700-luvun ensimmäisen puolikkaan aikana, ja vuosisadan puolivälin jälkeen laajentuminen nopeutui entisestään. Lontoo sai ensimmäisen päivälehtensä vuonna 1702; 30 vuotta myöhemmin päivälehtiä oli kuusi.⁴⁴ Brittiläisestä kirjapainosta tuli kiintopiste kaikille, jotka puhuivat painovapauden lisäämisen puolesta, eikä vähiten Ranskassa, jossa kirjapainoelinkeino oli tiukasti säänneltyä.

Filosofi David Hume nosti tämän seikan esiin kuuluisassa painovapautta käsitelleessä esseessään: *Of the liberty of the press*, joka julkaistiin alunperin vuonna 1741. ”Mikään ei voi hämmästyttää ulkomaalaista niin”, hän aloitti, ”kuin laaja vapaus, josta saamme nauttia tässä maassa, tuoda julki kansalle kaikki, mitä haluamme, ja avoimesti tarkastaa jokainen toimenpide, johon kuningas tai hänen ministerinsä ryhtyvät.”⁴⁵ Tällaista vapautta ei ollut missään muualla, hän jatkoi, ei Hollannin ja Venetsian kaltaisissa tasavalloissa, eikä Ranskan ja Espanjan kaltaisissa monarkioissa. ”Kuinka onkin niin, että vain Iso-Britannia nauttii tästä merkittävästä erioikeudesta?” Vastaus oli yhdistetty valtiomuoto, jossa yhdistyivät tasavalta ja monarkia. Nämä valvoivat toisiaan tarkalla juridisella menettelyllä, jossa ketään vastaan ei voitu nostaa syytettä ilman lain tukea, eikä ketään voitu tuomita ilman sitovia todisteita. Painovapaus oli olennainen osa tätä konstitutionaalista tasapainoa. Sen kautta laittomuudet ja vallan väärinkäytökset tulivat kansan tietoon, mikä esti vallanpitäjiä käyttämästä toimivaltuuksiaan väärin.⁴⁶ Vaikka kysymykseen näytti jo vastatun, Hume pohti kuitenkin, onko painovapaus haitallinen vai hyödyllinen. Sen hyöty hänen mukaansa oli se, että ”siinä oli niin vähän epäkohtia, että se pitäisi julistaa ihmiskunnan yhteiseksi oikeudeksi”.⁴⁷

Luonnonoikeus vapauttaa kansalaisen

Humen essee sisälsi ehkä ensimmäisen maininnan sananvapaudesta ihmisoikeutena. 1600-luvun luonnonoikeusfilosofit olivat jo väittäneet, että ihmisellä oli joukko myötäsyntyisiä ja loukkaamattomia oikeuksia, mutta kukaan heistä ei maininnut sananvapautta niiden joukossa. Samuel von Pufendorf puhui vuonna 1673 Lundissa painetussa käsikirjassaan *Om de mänskliga och medborgerliga plikterna enligt naturrätten* jokaisen ihmisen oikeudesta vaieta, ja hän varasi paljon tilaa ihmisen oikeudelle valehdella. Yksi edellytys tämän oikeuden käyttämiselle oli, että se oli itselle hyödyksi eikä se loukannut kenenkään muun oikeuksia. Ensimmäinen ehto joh-

tui siitä, että ihmisellä luonnonoikeuden mukaan oli velvollisuus suojella omaa persoonaansa.⁴⁸ Tämä oikeus oli kuitenkin vain kansalaisten välillä, ei vallanpitäjien ja alamaisten välillä: alamailla ei ollut oikeutta vaieta ja valehdella esivallan edessä. Päinvastainen päti samalla tavalla kuin vanhemmat saivat käyttää ”muutettua kieltä ja satuja lapsia ja vertaisiaan kohtaan, jotta he helpommin ymmärtäisivät, mitä tarkoitetaan, jos he eivät pysty ottamaan vastaan paljasta totuutta”. Samoin oli sallittua ”peittää keksittyjen huhujen hunnulla valtiosalaisuudet ja neuvottelut, jotka eivät saa joutua muiden tietoon”. Alamailla oli kuitenkin ehdoton velvollisuus puhua totta esivallan edessä, kuten syytetyllä tuomioistuimen edessä.⁴⁹

John Lockella oli vielä vähemmän sanottavaa tästä. *A letter concerning toleration* (1689) -kirjoituksessaan hän puhui uskonnollisen omantunnonvapauden puolesta. Hän esitti *An essay concerning humane understanding* (1690, eg. 1689) kirjoituksessaan syvällisiä kielifilosofisia ajatuksia ja tote si, että kieli oli edellytys sekä ajatuksille sinänsä että näiden ajatusten julki tuomiselle.⁵⁰ Niin tässä kuin suuressa yhteiskuntafilosofisessa teoksessaan *Two treatises of government* (1698) hän ei kiinnittänyt lainkaan huomiota vapaaseen sanaan. Hänellä oli sanottavaa asiasta lähinnä puhuttaessa lainsäätöelimitystä. Niiden riippumattomuuden ja toiminnan edellytys oli ”Freedom of debating, and Leisure of perfecting what is for the good of the Society”—vapaus väitellä ja parantaa sellaista, joka oli yleiseksi hyväksi.⁵¹

Pufendorf, Locke ja Hume voidaan nähdä kolmena iskuna kansalaisvaltiota koskevan aatteen kehityksessä. Pufendorf oli sitä mieltä, että ihminen oli luopunut useista luonnollisista oikeuksistaan tehdessään yhteiskuntasopimuksen. Vaikka ihmisellä oli tietty immuniteetti, jota valtio ei saanut loukata, yleinen oli etusijalla yksilöön nähden—rivien välistä oli luettavissa, että kansan oli siedettävä myös epäoikeudenmukaista esivaltaa.⁵² Siinä kuin Pufendorf puhui aina ihmisen velvollisuuksista, Locke viipyi enemmän ihmisen oikeuksissa. Hänen mielestään kansalla oli oikeus nousta kapinaan kansan vapauksia ja oikeuksia loukkaavaa esivaltaa vastaan.⁵³ Humen mukaan hyvä yhteiskunta vaati viimekädessä tasapainoa vallanpitäjien ja alamaisten välillä. Täydellinen demokratia uhkasi rappeutua laittomuudeksi, kun taas täydellinen monarkia muuttui helposti tyranniaksi. ”Ihmiskunnan lisääntyneiden kokemusten myötä on myös huomattu, ettei kansa ole sellainen pelottava hirviö, jollaiseksi sitä on kuvailtu, ja että on kaikin tavoin parempi ohjata heitä kuin järjestäviä olentoja, kuin ohjailla tai ajaa heitä kuin sieluttomia eläimiä.”⁵⁴ Kahden sukupolven aikana oli siis tapahtunut melko nopea kehitys näkemyksessä kansalaisten täysivaltaisuudesta, ja monet muut lähteet tukevat tätä kuvaa.

Brittiläinen lehdistö yhä valvonnan alla

Humen kuvaus brittiläisestä painovapaudesta ei ole kuitenkaan koko kuva asiasta. Kuten edellä on mainittu, kirjoituksista voitiin jälkikäteén nostaa syyte useiden lainkohtien nojalla. Tämä oli erityisen kavala,

David Hume.

koska ennakkosensuuria ei ollut. Kun painotuotteet tarkastettiin etukäteen ja niille annettiin painolupa, se tarkoitti hyväksyntää, jolloin niillä oli syytesuoja. Sen sijaan kirjoitus, jolla ei ollut virallista hyväksyntää, oli alttiina oikeustoimille, usein kyseenalaisin perustein. Tämä oli havaittavissa etenkin siveettömän kirjallisuuteen ja poliittiseen mielipiteenmuodostukseen. Näiden osalta syytteitä nostettiin tapaoikeuden (*common law*) ennemmin kuin kirjoitetun (*statutory law*) nojalla, mikä jätti arviot tulkinnalle avoimiksi samalla, kun niihin vaikutti yhteiskunnan ilmapiiri. Vallankumous- ja Napoleonin sotien aikana vuosisadan lopussa painovapaussyytteitä nostettiin huomattavasti enemmän ja uusia rajoittavia lakeja sää-

dettiin. Vanha työkalu, jota käytettiin yhä enemmän, oli niin sanottu paperin leimavero. Tämän avulla viranomaiset nostivat lehtien hintoja ja siten vähensivät niiden kysyntää alemmissa yhteiskuntaluokissa, joiden katsottiin olevan alttiita vallankumouksellisille aatteille. Ennakkosensuurin lakkauttaminen tarkoitti, että todistustaakka siirtyi kirjanpainajilta viranomaisille, mutta painovapaus ei koskaan toteutunut täysin eikä edes olennaisilta osin, totesi kirjahistorioitsija John Feather.⁵⁵

Ison-Britannian vallanpitäjiltä ei siis puuttunut mahdollisuuksia pitää silmällä ei-toivottuja poliittisia kirjoituksia. Sensuuri oli lakkautettu, koska se ei täyttänyt tehtäväänsä. He, jotka julkaisivat hallintoa kritisoivia tai kumouksellisia kirjoituksia, eivät kuitenkaan olisi hakeneet sensorien lupaa, ja jos jonkin kirjoituksen katsottiin olevan ristiriidassa säännösten kanssa, siitä voitiin tuomita tavallisen lain nojalla vaikkei sitä oltu erikseen säädetty rangaistavaksi. Vanha sensuurilaki yritettiin korvata uusilla asetuksilla, ja jonkin aikaa häväistyskirjoituksia yritettiin saattaa oikeuskäsittelyyn valtiopetos säännösten nojalla. Ne osoittautuivat kuitenkin liian ankariksi ja yksityiskohtaisiksi vähäisille rikkomuksille, joista useimmiten oli kyse.⁵⁶ Niiden sijasta käytettiin häväistyskirjoituksia koskevaa lakia. Englanninkielinen termi oli *law of seditious libel*, jota voitiin tulkita eri tavoin, ja nostetut syytteet ulottuivat kunnianloukkauksesta kapinaan. Vuosina 1702–1791

tutkittiin ainakin 185 rikosta vain tämän lain nojalla.⁵⁷ Läheskään kaikki eivät johtaneet syytteeseen, mutta sillä ei aina ollut merkitystä. Lakiin sisällytynyt mielivaltaisuus tarkoitti, että poliittiset puolueet pystyivät sen nojalla aiheuttamaan vastapuolelle harmia ja käynnistää usein kalliiksi käyviä prosesseja. Etenkin hallituspuolue ahdisteli oppositiota ajoittain sen avulla. Hallituksella oli käytettävissään erityinen virkamies, the Messenger of the Press, joka valvoi kirjapainoja ja saattoi takavarikoida laitteiston ja rikkoa latomakehykset. Yksi tällainen poliittisten kieroilujen uhri oli kirjanpainaja Nathaniel Mist, joka julkaisi useita hallitusta kritisoivia lehtiä. Hänestä tehtiin vuosina 1716—1728 vähintään 14 tutkintaa. Hänet vangittiin, hänelle määrättiin sakkoja ja hänet pantiin häpeäpaaluun useita kertoja kirjoitustensa vuoksi, ja hänen omaisuutensa takavarikoitiin. Elinkautisen vankeustuomion uhattessa hän joutui lopulta pakenemaan vuonna 1728 Ranskaan, jossa hän eli maanpaossa lähes kuolemaansa asti vuonna 1737.⁵⁸ Toinen mielipideajojohdin tunnettu uhri oli kirjailija Daniel Defoe, joka myös joutui häpeäpaaluun ja vankilaan useita kertoja vain sen vuoksi, mitä hän oli kirjoittanut. Ennen 1760-lukua järjestelmässä ei tapahtunut mitään suuria muutoksia.

Voi väittää, että painovapausyytteiden käsittelyn siirtäminen vuoden 1695 jälkeen sensoreilta tuomioistuimille oli askel kohti parempaa oikeusturvaa. Kun rikkomus koski parlamentin asemaa ja mainetta, lainsäätäjät itse ryhtyivät toimenpiteisiin. Tämä oli selvästi vallanjakoperiaatetta vastaan, jota ranskalainen filosofi Montesquieu kehui brittiläisen valtiomuodon idealisoidussa kuvassa kirjoituksessaan *Lakien hengestä* (1748). Tällaisista parlamentin tuomioista ei myöskään voinut valittaa. Oli olemassa käsitys, että vain parlamentilla oli täydellinen sananvapaus ja että se oli immuuni oikeuksiensa loukkauksia kohtaan. Tämän käsityksen tuella voitiin ylläpitää kieltoa painaa parlamentin pöytäkirjoja tai raportoida sen toimista. Sanomalehdet kiersivät tätä kieltoa kirjoittamalla yksityiskohtaisesti parlamentin keskusteluista keksityissä maissa huonosti peitellyin viittauksin Britannian politiikkaan. Tällaisestakin voitiin asettaa syytteeseen, jos kirjoituksessa mentiin liian pitkälle.⁵⁹ Montesquieu veti 1700-luvun vapauskäsityksen yhteen yhdellä lauseella: vapaus on oikeus tehdä kaikkea, mitä lait sallivat.⁶⁰ Mutta edes mallikelpoisessa Isossa-Britanniassa tämä vapaus ei ollut turvattu.

Brittiläinen keskustelu radikalisoituu

Monien muiden tapaan David Hume muutti ajan mittaan suhtautumistaan painovapauteen. Hänen pitkä pohdintansa, jossa hän vuonna 1741 oli nostanut painovapauden ihmisoikeudeksi, jäi pois vuoden 1770 painok-

sesta, viimeisestä, joka julkaistiin hänen elinaikanaan. Neljä sivua korvattiin yhdellä lyhyellä kappaleella:

Det måste emellertid erkännas, att en otyglad press, även om den är svår för att inte säga omöjlig att råda bot på, är ett av de onda ting [*one of the evils*], som hemsöker sådana sammansatta regeringssätt.⁶¹

(On kuitenkin myönnettävä, että hillitsemätön lehdistö, vaikka on vaikea sanoa, etteikö sitä voitaisi korjata, on yksi niistä epäkohdista (*one of the evils*), jotka koettelevat tällaisia yhdistettyjä hallitusmuotoja.)⁶¹

Painovapauskeskustelu oli radikalisoitunut huomattavasti ja asetelmat olivat polarisoituneet Isossa-Britanniassa 1760-luvulla, eivätkä vähiten lehtimies John Wilkesin vaikutuksesta. Aikakauslehdessään *North Briton*, joka alkoi ilmestyä vuonna 1762, hän haastoi lehdistöön kohdistetut poliittiset rajoitukset. Valtio-oikeudellisessa asetelmassa oli aiemmin ollut kyse parlamentin riippumattomuuden puolustamisesta kuninkaan valtaa vastaan. Wilkes kannattajineen kävi ennemmin taistelua sen puolesta, että parlamentti olisi vastuussa äänestäjille, ja se toteutettaisiin vetoamalla yleiseen mielipiteeseen. Wilkes haastoi salassapidon, joka rajoitti parlamentin asiakirjojen julkaisua, ja painoi seikkaperäisiä raportteja kummassakin huoneessa käydyistä keskusteluista. Yritys syyttää useita kieltoa vastaan rikkoneita kirjanpainajia oli peruutettava vuonna 1771 kansan voimakkaiden protestien vuoksi. Sekä ylä- että alahuoneessa katsottiin, ettei tarvittavia pakkokeinoja kiellon ylläpitämiseksi ollut. Tämän jälkeen lehdistön raportteja päätettiin katsoa mieluummin läpi sormien, kuin paljastaa voimattomuus. Muodollista säädöstä, joka olisi tehnyt parlamentista raportoimisen lailliseksi, ei koskaan annettu.⁶²

Kehitys oli suurelta osin rinnakkaista Ruotsissa samaan aikaan vallinneen tilanteen kanssa. Kummassakin maassa vahvat voimat pyrkivät murtaamaan lainsäädäntöelimen korporatiivisen sulkeutuneisuuden ja asettamaan kansan valvonnan alaiseksi. Keinoja olisivat valvonnan lisääminen ja yleiseen mielipiteeseen vetoaminen. Oikeudenkäyttöä lievennettiin Isossa-Britanniassa de facto, aivan kuten vuonna 1695, mutta muodollisesti siihen ei koskaan myönnytty. Se, mikä ratkaistiin Isossa-Britanniassa käytäntöä muuttamalla, saavutettiin Ruotsissa perustuslain säännöksellä. Tämä kuvaa kummankin maan perustuslaillisten perinteiden erilaisuutta. Yksi seuraus oli, että parlamentin väittelyiden referoiminen sanomalehdissä hyväksyttiin Isossa-Britanniassa, mutta toisin kuin Ruotsissa vuoden 1766 jälkeen kansa ei saanut sen—eikä etenäkään hallituksen—pöytäkirjoja nähdäkseen. Kustaa III oli oikeassa ainakin väittäessään, että ”painovapaus on Ruotsissa laajempaa kuin missään muussa maassa, jopa laajempaa kuin Englannissa”, vaikka hän oli kumonnut vuoden 1766 painovapausasetuksen.⁶³

Ranska keskellä

Kuten edellä on käynyt ilmi, Iso-Britannia ei ollut ihanteellinen ympäristö vapaalle sanalle, eikä kyse ollut lailla suojatusta kirjoitus- ja painovapaudesta. Silti Iso-Britannia oli tärkein esikuva tässä asiassa. Useimmissa maissa oli ainakin jossain määrin Ranskan mallin mukainen sensuuri. Ranskassakin sensuurissa oli useita piirteitä, jotka voivat vaikuttaa yllättäviltä.

Ranskassa oli kattava kuninkaallisten sensorien järjestelmä Direction de la librairie, joka Ruotsin vastaavan viranomaisen tapaan toimi kuninkaallisen kanslian alaisuudessa. Ero on siinä, että Ruotsissa oli vuosina 1686—1766 vain yksisensorivirkamies, kun taas Ranskassa sensoreita oli 56 vuonna 1700, ja heidän lukumääränsä nousi 122:sta 189:ään vuosina 1750—1789.⁶⁴ Sensorit olivat koulutettuja miehiä, jotka tunsivat eri tieteentajeja ja tieteenaloja, ja monet heistä olivat itse tieteilijöitä ja kirjailijoita. Laaja-alaista pätevyyttä tarvittiin, koska heidän tehtäviinsä kuului etsiä merkkejä poliittisesta kiihottamisesta ja ylläpitää kirjallista ja tieteellistä laatua. Suurin osa työstä oli sellaista, jota myöhemmin tekivät käsikirjoitusten lukijat ja kustannustoimittajat.

Virallisesti hyväksytylle painotuotteelle annettiin kuninkaallinen *approbation*, joka voitiin tulkita tunnustukseksi tai jopa suositukseksi. Työn laatu liittyisiten läheisesti kuningasvallan maineeseen. Toinen tärkeä tehtävä oli valvoa tekijänoikeuksia ja kirjanpainajien taloudellisia intressejä. Tekijänoikeussuoja kuului pitkään kirjanpainajille ennemmin kuin kirjailijoille. Englannissa kirjanpainajien oligopoli oli päättynyt vuonna 1695, ja uudet toimijat alkoivat tuottaa halpoja piraattipainoksia niin vanhoista klassikoista kuin uusista alkuperäisteoksista. Ne kirjanpainajat, joilla oli aiemmin ollut lisenssi, kääntyivät siksi hallituksen puoleen, joka vuonna 1709 sääti maailman ensimmäisen tekijänoikeuslain. Tämän jälkeen uusilla kirjoilla oli 14 vuoden suoja, jota voitiin pidentää niin kauan kuin kirjailija oli elossa. Ranskassa vastaava laki säädettiin vasta vuonna 1777. Tätä ennen erioikeus alkuperäisteokseen oli kirjanpainajilla. Eriokeus oli yleensä voimassa 10 tai 20 vuotta, joskus vielä pidempään. Tuona aikana kukaan muu ei saanut painaa samaa tekstiä. Toisinaan sensorit saattoivat suojata aihetta: jos tietystä kysymyksestä oli jo kirjoitettu kirja, hyväksyntä saatettiin evätä samaa aihetta käsitteleviltä kilpailevilta kirjoilta.⁶⁵

Ranskalaiset sensorit muokkasivat mielellään käsikirjoituksia melko paljon. Sen jälkeen heillä oli kolme vaihtoehtoa. He saattoivat kieltää kirjan, puoltaa sitä tai antaa sille niin sanotun hiljaisen hyväksynnän. Jälkimmäisessä tapauksessa kirja ei saanut approbation-hyväksyntää (jolloin

sillä ei ollut lainsuojaa eikä tekijänoikeussuojaa), mutta sen puutteita katsottiin läpi sormien. Tällä tavalla julkaistuihin kirjoihin merkittiin usein vääriä ulkomaisia painotietoja, vaikka ne painettiin Ranskassa. Tällöin niiden laadulliset puutteet eivät päässeet nolaamaan kruunua, mutta tulot pysyivät kotimaisilla kirjapainoilla.⁶⁶

Monet ranskalaisista sensoreista olivat itse valistuneita ja tekivät mitä pystyivät löyhentämään järjestelmää. Kuuluisa on entisen sensorin Chrétien Guillaume de Lamoignon de Malesherbes'n lausunto, että vain hyväksyttyä kirjallisuutta lukeva eläisi henkisesti omaa aikaansa sata vuotta aikaisemmassa menneisyydessä.⁶⁷ Moniin kirjailijoihin suhtauduttiin varsin hyväntahtoisesti, mutta heidän työolosuhteensa eivät suinkaan olleet ihanteelliset. Beaumarchais kuvaili ranskalaisen sensuurilaitoksen mieltävaltaisuuksia ankarasti satiirisin sanankääntein *Figaron häissä*. ”Madridissa” on otettu käyttöön järjestelmä, hän kirjoitti,

som tillåter att alla produkter får säljas fritt, även såna som produceras i tryckpressar; och att bara jag inte skriver om myndigheterna eller kyrkan, eller om politik eller moral, eller om ämbetsmännen eller organisationerna, eller om Operan eller andra teatrar, eller om nån som anser nånting, så kan jag låta trycka precis vad jag vill, bara jag låter två eller tre censorer läsa det först. Denna ljuva frihet vill jag naturligtvis utnyttja [...].⁶⁸

(joka sallii kaikkien tuotteiden vapaan myynnin, myös painokoneilla tuotettujen; ja kunhan vain en kirjoita viranomaisista tai kirkosta, tai politiikasta tai moraalista, tai virkamiehistä tai järjestöistä, tai Oopperasta tai muista teattereista, tai jostakusta, joka on mistään asiasta jotain mieltä, voit painattaa mitä ikinä haluan, kunhan annan kahden tai kolmen sensorin ensin lukea sen. Tätä ihanaa vapautta haluan tietenkin hyödyntää [...]).⁶⁸

Uusi aika

1700-luvun alkaessa eurooppalainen yhteiskuntakäsitys oli enemmän tai vähemmän sama kuin se oli ollut myöhäisantiikin ajoista alkaen. Se oli hierarkkinen, uskontoon pohjautuva, korporatiivinen ja staattinen yhteiskuntakäsitys. Maallisen elämän tähtäin oli tuonpuoleinen, yhteiskunta-konaisuutena oli tärkeämpi kuin sen osat, ja politiikan ensisijainen tavoite oli ylläpitää jumalalta lähtöisin olevaa tasapainoa ammattikuntien välillä. Vuosisadan lähestyessä loppuaan tämä malli oli yhtäkkiä kääntynyt pääläelleen. Uskonto oli hyvää vauhtia irtautumassa valtio-oikeudesta; yksityinen ihminen oli politiikan pienin osa, ja hänellä oli joukko itsestään selviä oikeuksia, joita valtio ei saanut loukata; yhteiskunta nähtiin dynaamisena elimenä, joka hitaasti mutta kohtalaisen varmasti jalostui ja muuttui paremmaksi paikaksi kaikille asukkailleen. Muutos voidaan tiivistää yhteen

lauseeseen: alamaista oli tulossa kansalaisia. Tietenkin myös käsitys ihmisten oikeudesta tietoon ja mielipiteidensä ilmaisemiseen muuttui.

Miten tätä perustavanlaatuista muutosta voi selittää? Pitkään vallalla olleen tulkinnan on esittänyt saksalainen sosiologi Jürgen Habermas. Tutkielmassaan *Porvarillinen julkisuus* (1962) hän selittää, kuinka yksityinen piiri oli muodostunut ja irtaantunut julkisesta. Hän pitää kahta suurta rakenneuutosta ratkaisevina: kansallisvaltioiden syntyminen ja kapitalismin nousu. Ensin mainittu toi mukanaan muun muassa valtiovallan ammattimaistumisen ja sääntelyn, kun sen toimille asetettiin rajat. Jälkimmäinen loi autonomisen siviiliyhteiskunnan, joka vaati, että valtiovallalla oli tarjottava tiettyjä palveluita ja hyödykkeitä. Vallanpitäjien ja alamaisten välinen suhde ei enää ollut yksisuuntainen ylhäältä alas, vaan neuvottelusuhde, jossa kummallakin osapuolella oli vaatimuksia ja vastavaatimuksia.

Sillä makrotasolla, jolla tässä liikumme, Habermas'n tulkinta voidaan hyväksyä ilman vastalauseita, mutta sitä täytyy täydentää aatehistoriallisella näkökulmalla. Valtio-oikeuden sekularisoituminen on nimittäin ehdoton edellytys 1700-luvun muuttuneelle yhteiskuntakäsitykselle, eikä Habermas selitä sitä koskaan tyydyttävästi. Edellä todettiin, että aristoteeliskristillisessä (skolastisessa) maailmankuvassa uskonto, tiede ja yhteiskunta muodostivat kokonaisuuden. Jos yksi osa otettiin pois, koko ajatusrakenne luhistuisi pian. Ensimmäinen kuolinisku oli niin sanottu tieteen vallankumous. Aristoteleen luonnonfilosofiaa nakerrettiin pala palalta pois, kunnes mitään ei enää ollut jäljellä. René Descartes'n mekanistinen maailmankuva sisälsi haasteen, joka ennakoiti Jumalan poistumista luonnontieteistä. Suurin merkitys valtio-oikeuden sekularisoitumiselle oli kuitenkin useaan kertaan mainitulla luonnonoikeudella.⁶⁹

Luonnonoikeus oli sekin peräisin antiikista. Imperiumia rakentaessaan roomalaiset törmäsivät useisiin erilaisiin normijärjestelmiin, mutta tietyt oikeussäännöt näyttivät olevan samat kaikilla kansoilla. Missään ei ollut sallittua varastaa eikä murhata, avioliitto oli kielletty tietyissä sukulinjoissa kaikkialla, ja niin edelleen. Tämän katsottiin olevan selvä merkki myötäsyttyisistä tai luonnollisesta oikeuskäsityksestä, jolla siinä tapauksessa oli oltava jumalallinen alkuperä. Roomalaiset olivat kuitenkin polyteistejä ja pragmatikkoja ja vähät välittivät siitä, mitä jumalia palvottiin—jokin uskonto oli ehkä oikeassa, mutta kuolevaisen oli vaikea tietää, mikä. Jumalten tiedot olivat tutkimattomia, mutta ne näkyivät ja niitä voitiin tutkia luonnossa ja moraalissa. Näin Platon oli selittänyt käsittämättömän aatemaailman ja sen sielunelämässä havaittavissa olevan varjoilmiön välisen suhteen. Suvaitsevaiset roomalaiset sallivat useita paikallisia oikeusjärjestelmiä monietnisessä imperiumissaan, kunhan ne eivät olleet ristiriidassa yhteisen luonnonoikeuden kanssa.

Tämä kolmijako Jumalan lakiin, luonnonlakiin ja siviililakiin (kansan lakiin) vaikutti laajalti 1700-luvulla. Luonnontieteilijät, kuten Carl von Linné, tunnusti niin sanottua fysikoteologiaa, jossa uskottiin, että Jumalan suunnitelma maailmaa varten oli käsittämätön, mutta sitä voi tutkia luonnossa. Myös oikeustieteilijät ja valtiotieteilijät olivat sitä mieltä, että Jumalan suunnitelmat olivat ihmisjärjen ulottumattomissa, mutta ne ilmenivät luonnonlaissa. Niin kauan kuin siviililaki oli yhdenmukainen luonnonlain kanssa, oli se sopusoinnussa myös Jumalan tahdon kanssa. Näin ollen Jumala voitiin jättää lain ulkopuolelle, jonka voitiin kuitenkin sanoa olevan turvallisesti kristillisellä perustalla.⁷⁰ Sen sijaan nähtiin paljon vaivaa luonnollisten oikeussääntöjen selvittämiseen, ja ne määriteltiin porvarillisiksi vapauksiksi (kansalaisyhteisöiksi) 1700-luvulla. Niihin kuuluivat oikeus elämään ja koskemattomuuteen, oikeus omistaa ja lisääntyä—jotkut sisällyttivät niihin myös omantunnonvapauden. Tähän oikeuksien luetteloon lisättiin melko pian myös oikeus ajatella, puhua ja kirjoittaa vapaasti.

Nämä eivät olleet vain akateemisia teorioita vaan konkreettisia argumentteja, joita käytettiin poliittisissa keskusteluissa. Peter Forsskålin *Tan-*

Henning Adolf
Gyllenborg.

kar om borgerliga friheten (1759) (Ajatuksia porvarillisesta vapaudesta), joka oli yksi selkeimmistä luonnonoikeudellisista ohjelmanjulistuksista Ruotsissa (katso Ere Nokkalan kirjoitus), paljastaa jo otsikossa riippuvuussuhteensa tähän ajatusperinteeseen. Luonnonoikeudelliset perustelut olivat olleet tärkeitä vuoden 1720 hallitusmuodon muotoilemisessa, ja ne olivat koko vapaudenajan perussäveliä.⁷¹ Johan Fredrik Krygerin, Anders Schönbergin, mainitun Forsskålin ja ennen kaikkea Anders Nordencrantzin kaltaiset kirjoittajat olivat useiden vuosikymmenten ajan argumentoineet sensuurin lieventämisen puolesta. Vuonna 1739 kanslisti Henning Adolf Gyllenborg oli jo puhunut valtiopäivillä sen puolesta, että ”vapaalle kansalle on sallittava painovapaus”.⁷² Vuonna 1766 muotoillun painovapausasetuksen taustalla oli siis pitkä ideologinen ja mielipiteiden kehitys.

Tässä suhteessa olosuhteet olivat vastakkaiset Tanskan olosuhteisiin nähden. Tanska oli toinen maa, jossa painovapaudesta säädettiin lailla. Tanskassa oli paperilla Euroopan ankarin itsevaltiutus, ja painettu sana oli täysin kuninkaan valvonnan alla. Niinpä oli täysin odottamatonta, kun

Johann Friedrich Struensee ensimmäisellä ministeriön määräyksellä toteutti rajattoman painovapauden 4. syyskuuta 1770. Struensee oli psykkisesti epävakaa Kristian VII:n henkilöäkäri ja hallitsi Tanskaa 16 kuukauden ajan tämän nimissä. Struensee oli radikaali valistumies, jota innoitti alankomaalainen ”arkkikerettiläinen” Baruch Spinoza. Struensee halusi muuttaa Tanskan valistuksen mallivaltioksi.⁷³

Vaikka Tanska oli ehdottoman itsevaltainen, tuon ajan henkiset virtaukset vaikuttivat sielläkin. Norjalainen historioitsija Jens Arup Seip on kertonut vaikutusvaltaisessa tutkielmassaan, että Tanskaan kehittyi ”mielipideohjattu yksinvaltaisuus”, joka osoitti mukautuvuutta kansan mielipiteenilmauksia kohtaan. Tämä kuvaus on vastikään kyseenalaistettu Øystein Rianin perusteellisessa tutkimuksessa. Rian esittää, että yhteys olisi ollut pikemminkin päinvastainen: kansan mielipiteet vetosivat kuningasvallan suopeuteen eräänlaisena manauksena. Rian katsoo, että Tanskan itsevaltius ruokki itsensuuria, joka oli niin voimakasta, että sitä voi verrata lähes aivopesuun. Kirjoittajat pystyivät osallistumaan julkiseen keskusteluun vain asiaankuuluvasti nöyristellen.⁷⁴ Tämän katsauksen argumenttien mukaisesti voidaan joka tapauksessa todeta, ettei Tanskakaan jäänyt läpi Euroopan jo ennen Ranskan vallankumousta kulkeneiden radikaalien aatevirtausten vaikutuksen ulkopuolelle.

Struenseen rajaton painovapaus ei kestänyt pitkään. Haparoivan alun jälkeen etenkin pienpainotuotteiden julkaisu lisääntyi voimakkaasti vuoden 1770 lopulla. Suuri osa pamfleteista julkaistiin nimettömästi. Aluksi niissä ylistettiin Struenseen uudistuksia, mutta pian suunta kääntyi, ja niissä alettiin kritisoida yhä enemmän hänen persoonaansa ja politiikkaansa. Kirjailijat ja kirjanpainajat asetettiin jälleen vastuullisiksi julkaisuistaan 7. lokakuuta 1771 annetulla kuninkaallisella kirjeellä. Häväistyskirjoitukset ja kumoukselliset kirjoitukset oli tuomittava yleisen lain nojalla, mikä käytännössä tarkoitti, että painovapausrikoksista voitiin tuomita kuolemaan. Struensee erotettiin 17. tammikuuta 1772, ja uusi hallinto rajoitti lisää painovapautta. Kun poliittiset kirjoitukset kiellettiin 20. lokakuuta 1773, olivat juhlat auttamattomasti ohi. Tämän jälkeen painotuotteiden valvonta aaltoili edestakaisin. Lainsäädäntö oli toisinaan erittäin tiukka, kunnes vuonna 1849 säädettiin perustuslaki ja vuonna 1851 painolaki, jotka vapauttivat painetun sanan.⁷⁵

Seuraavat esimerkit painovapaudesta tulivat Yhdysvalloista ja Ranskasta, joissa kummassakin painovapaus oli seurausta kumouksellisista muutteluista ja julistetusista oikeuksista. Yhdysvallat julistautui itsenäiseksi Isosta-Britanniasta vuonna 1776 ja hyväksyi uuden perustuslain keväällä 1788. Näissä asiakirjoissa ei mainittu paino- ja sananvapautta, vaan ne sisällytettiin oikeuksien julistukseen, Bill of Rights, jonka kongressi hy-

väksyi syyskuussa 1789 ja jonka osavaltiot ratifioivat joulukuussa 1791. Ensimmäinen lisäys kielsi kongressia hyväksymästä sellaista lakia, joka loukkaa puhe- tai kirjoitusvapautta ("abridging the freedom of speech, or of the press").⁷⁶ Ranskassa vastaava vapaus sisällytettiin Ihmis- ja kansalaisoikeuksien julistuksen 11 artiklaan, jonka Kansalliskokous hyväksyi elokuussa 1789. "Ajatusten ja mielipiteiden vapaa ilmaiseminen on yksi ihmisen arvokkaimmista oikeuksista" 11 artiklan mukaan. "Siksi jokaisen kansalaisen on saatava puhua, kirjoittaa ja julkaista painotuotteita vapaasti, mutta vastattava väärinkäytöksistä laissa säädetyin tavoin."

Sellaista oikeutta, mitä ei tunnettu 1700-luvun alussa missään maassa, pitivät monet vuosisadan lopussa perustavana ihmisoikeutena. Puola sai sananvapauslain vuonna 1775 ja perustuslaissa turvatus, mutta lyhyt aikaisen painovapauden vuonna 1791.⁷⁷ Jopa Preussin ja Itävallan kaltaisissa autokraattisissa valtioissa lievennettiin varovasti sensuuria, mutta soveltamisen mielivaltaisuus säilyi. Tarvittiin vallankumouksellinen mullistus tai valtiomuoto, jossa kansalaisille myönnettiin aktiivinen rooli jo alusta alkaen, jotta muutifilosofiaa voitiin soveltaa käytännön politiikassa. Vallankumous- ja Napoleonin sodat toivat monin paikoin mukanaan tilapäisen takaiskun taistelussa sananvapauden puolesta, mutta niissä Euroopan osissa, joissa laadittiin uusia valtiosääntöjä vuoden 1815 Wienin kongressin jälkeen, painovapaus oli itsestään selvää todellisuutta. Useimmissa maissa tie kohti painovapautta ja mielipiteiden vapautta oli vielä pitkä, mutta siitä oli joka tapauksessa tullut kysymys, johon vallanpitäjien oli aktiivisesti otettava kantaa. Aiemmin esivallan oikeus valvoa alamaisten ajatus- ja sielunelämää oli ollut itsestäänselvyys, jota ei tarvinnut perustella. Näin ei ollut enää.

Loppuviitteet

- 1 Tietoja vapaudenajasta: Nordin 2003. Tietoja 1700-luvun lopun radikaaleista mullistuksista: Israel 2010.
- 2 *En Ärlig Svensk* 1755, s. 269, 57.
- 3 Lindberg 2006, s. 171—194.
- 4 Nordin 2006.
- 5 Nordin 2003; Nordin 2009, s. 25—58.
- 6 Aiheeseen kuuluu oikeutetusti myös sellaisia teemoja kuin liikkumisvapaus, koontumisvapaus ja yhdistymisvapaus. Nämä vapaudet ovat usein kehittyneet rinnakkain sanan- ja painovapauden kanssa, mutta tässä suppeassa yleiskatsauksessa ei ole tilaa paneutua niihin.
- 7 Hansen 1999, s. 90; Hansen 2012, s. 22 alkaen; Aristoteles, *Politiken*, 1297a.
- 8 Puolalaisen eduskunnan kuuluisa *vox liber* oli itsestäänselvyys vapaille puolalaisille eli aristokraateille, mutta tuskin alamaisten yleensä; Grzeškowiak-Krwawicz 1997, s. 102 alkaen.
- 9 Platon, *Staten*, 558; Aristoteles, *Politiken*, 1301b, 1337a.
- 10 Söllner 2008, s. 36—39.
- 11 Sundén 1925, s. 112—114.
- 12 Voltaire 2015 [1763], s. 62 alkaen, 66 alkaen
- 13 Bély 2003, s. 217; McKitterick 2003, s. 151—165.
- 14 Steinberg 1983, s. 12—20; Lyons 2011, s. 56 alkaen.
- 15 Kirchhoff 1851, s. 42—44; Kawohl 2008.
- 16 Kawohl 2008.
- 17 Hirsch 1973, s. 248—251.
- 18 Mullett 2004, s. 54 alkaen, 62 alkaen, 137.
- 19 Czaika 2014, s. 78 alkaen.
- 20 Karl V:n mandaatti huhtikuussa 1550, sit. teoksesta *Geschichtliche Grundbegriffe*, 4, 1978, s. 903 (käännös JN). Vrt. Chartier 1996, s. 66—68 vastaavista määräyksistä Ranskassa.
- 21 Harline 1987, s. 72 alkaen.
- 22 Schama 1989, s. 70—74.
- 23 Harline 1987, s. 59 alkaen; Israel 1995, s. 686—690.
- 24 Groenveld 1987, s. 67, 69. Vrt. Harline 1987, s. 98, 128, 138 alkaen.
- 25 Steinberg 1983, s. 235; Groenveld 1987, s. 80; Israel 1995, s. 495 alkaen; 788—790, 816 alkaen.
- 26 Groenveld 1987, s. 71—73.
- 27 Groenveld 1987, s. 74—80; Harline 1987, s. 124 alkaen; de Bruin 2011, s. 93 alkaen.
- 28 Steinberg 1983, s. 232 alkaen; Mendle 1995, s. 312; Melton 2001, s. 66, Mathis & Mathis 2015.
- 29 Groenveld 1987, s. 72.
- 30 Katso Skinner 1998.
- 31 Siebert 1952, s. 165—169; Thomas 1969, s. 12 alkaen; Mendle 1995, s. 309 alkaen, 313 alkaen; Clegg 2008, s. 208—232.
- 32 Siebert 1952, s. 121—126; Clegg 2008, s. 164—182, 215 alkaen. Kyseiset neljä kirjoittajaa olivat Alexander Leighton, John Bastwick, Henry Burton ja William Prynne.
- 33 McKenzie & Bell 2005, s. 30.

- 34 Siebert 1952, s. 182 alkaen; Mendle 1995, s. 322—332; Melton 2001, s. 47; Clegg 2008, s. 227 alkaen.
- 35 Milton 1959 [1644], s. 561.
- 36 Milton 1959 [1644], s. 565.
- 37 Milton 1959 [1644], s. 492, 520 alkaen, 530—534. Milton katki lauselman uskonnolliseen kontekstiin: ihminen järjellisenä olentona on jumalan kuva; järjen tappaminen tarkoittaisi jumalan kuvan tappamista. Rivien välissä: jos järki tapetaan, tapetaan ihmisen jumalaisuus.
- 38 Milton 1959 [1644], s. 520, 569.
- 39 Lindberg 2006, s. 176—184, 190.
- 40 Worden 1987, s. 45 alkaen. Yksi esimerkki *Areopagitan* pitkäaikaisvaikutuksista on ranskalaisen vallankumouspolitiikon Mirabeaun parafraasi: *Sur la liberté de la presse, imité de l'anglois de Milton* (Painovapaudesta, joka on matkittu englantilaiselta Miltonilta) vuodelta 1788, uusintapainokset 1789 ja 1792.
- 41 Astbury 1978, erit. s. 307 alkaen.
- 42 Macaulay 1855, s. 541.
- 43 Thomas 1969, s. 41 alkaen; Melton 2001, s. 32 alkaen.
- 44 Colley 1994, s. 40—42.
- 45 Hume 1987 [1741—1770], s. 9 (käänt. JN).
- 46 Hume 1987 [1741—1770], s. 12.
- 47 ”[T]his liberty is attended with so few inconveniences, that it may be claimed as the common right of mankind”; Hume 1987 [1741], s. 604.
- 48 Pufendorf 2001 [1673], I:V:1—4, 18—19, I:X:4—5.
- 49 Pufendorf 2001 [1673], I:X:9—10, II:XVIII:7.
- 50 Locke 1690, kirja III.
- 51 Locke 1988 [1698], II: 215.
- 52 Pufendorf 2001 [1673], II:XVIII.
- 53 Locke 1988 [1698], II:226—228.
- 54 Hume 1987 [1741—1770], s. 604 alkaen (käännös JN).
- 55 Siebert 1952, s. 380—392; Thomas 1969, s. 129—152; Feather 1988, s. 88—92.
- 56 Hanson 1936, s. 7 alkaen; Phifer 1980; Hamburger 1985, s. 714—723.
- 57 Hamburger 1985, s. 724 alkaen
- 58 Chapman 2014.
- 59 Thomas 1969, s. 44—47.
- 60 Montesquieu, *Lakien hengestä* 1748, XI:3. Vrt. Locken samankaltaiseen vapauskäsitteeseen: samoin 1988 [1698], II:22.
- 61 Hume 1987 [1741—1770], s. 13 (käänt. JN).
- 62 Siebert 1952, s. 356—363; Marcham 1960, s. 236; Hellmuth 1990, s. 471 alkaen; Melton 2001, s. 36 alkaen.
- 63 Kustaa III Voltairille toukokuussa 1774, lähde Proschwitz 1992, s. 145. Todisteita kirjeen olemassaolosta ei ole.
- 64 Birn 2012, s. 3, 12.
- 65 Melton 2001, s. 137—143.
- 66 Birn 2012, s. 3 alkaen; Darnton 2014, s. 30—37.
- 67 Darnton 1996, s. 8; Israel 2009, s. 65 alkaen.
- 68 Beaumarchais 1991, s. 139 alkaen, Göran O. Erikssonin alkuperäinen käännös. Näytelmä kirjoitettiin vuonna 1778, mutta sen ensi-ilta oli vasta vuonna 1784.
- 69 Voltaire 2015 [1763] argumentoi kauttaaltaan tämän linjan mukaan.

- 70 John Locke oli ehkä ensimmäinen, joka argumentoi uskonnollisen ja poliittisen piirin erottamisen puolesta: sama 1689, s. 6.
- 71 Nordin 2003, s. 63 alkaen; Nordin 2009, s. 27, 85 alkaen.
- 72 *Ruotsin ritariston ja aateliston valtiopäiväpöytäkirja*, 11: 1738—1739, s. 349; Gyllenborgin muistio painovapaudesta, liite 20.
- 73 Laursen 1998; Laursen 2000; Horstbøll 2005; Amdisen 2012, s. 147—150. Langen 2008 s. 323 on sitä mieltä, että Kristian VII oli henkilökohtaisesti painovapauslain takana. Tämä käsitys ei ole saanut juurikaan tukea muilta tutkijoilta.
- 74 Seip 1958; Rian 2014, s. 40—42, itsesensuurista s. 15, 51, 169. Seipin argumenttien pääpiirteet esitti jo Edvard Holm vuonna 1888. Hän julkaisi myös klassisen tutkimuksen tanskalaisesta painovapaudesta: Holm 1885.
- 75 Holm 1885, s. 6 alkaen; Rian 2014, s. 179—193.
- 76 Martin 2001, erit. s. 125—154.
- 77 Grzeškowiak-Krwawicz 1997.

